

II дио

*БОРБЕ ПРИМОРСКЕ ОПЕРАТИВНЕ
ГРУПЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ
И НЕКИХ СУСЈЕДНИХ КРАЈЕВА*

СИТУАЦИЈА НА ФРОНТОВИМА И ФОРМИРАЊЕ НОВИХ БРИГАДА

Послије дурмиторске операције Њемци нијесу били у стању да организују неку већу офанзиву против било које формације НОВЈ. Напротив, морали су да прегрупишу своје снаге како би ојачали одбрану Србије, гдје су их очекивале вишеструке опасности. Фашистичка румунска влада, наиме, оборена је 23. августа, а Црвена армија је назадрживо наступала ка сјевероисточној граници Југославије. Осјећајући непосредну опасност од Црвене армије бугарске окупационе трупе су отпочеле повлачење из Србије и Македоније, што је наговјештавало скору капитулацију и фашистичке Бугарске.

Задатак њемачких снага команде Југоистока био је да чврсто држе средишни дио Балканског полуострва, тако важног за њемачку ратну привреду, и да обезбиједи функционисање најважнијих саобраћајних веза на овом подручју. Тако је већ 29. августа њемачки командант Југоистока генерал-фелдмаршал барон Максимилијан фон Вајкс одлучио да на подручју Београда, Ниша и Скопља прикупи покретне резерве, а све трупе са егејских острва и из јужне Грчке, из састава Групе армија „Е“ да поступно повлачи на линију Крф - Јањина - Калобанка - Олимп и ту организује нову одбрану. Следећа линија њене одбране требало је да буде Дрим - Јужна Морава - српско-бугарска граница до Турн - Северина. Посебно је требало настојати да се приликом предузимања ових мјера „избјегне утисак евакуације“.¹

А још 26. августа, уз наређење о пребацивању њемачке 1. брдске дивизије у Србију, командант Југоистока је наредио команданту 2. оклопне армије да је један од „чворних задатака“ команде ове армије и војноуправног команданта Југоистока да све четничке снаге у Србији и Црној Гори одмах доведу „у борбени додир“ с партизанима и да тај додир стално одржавају, како се четницима не би допустило да сами дођу до иницијативе, јер би при том, с обзиром на општу ситуацију, могли да крену против Њемаца. Одбијање четника да ступе у ту борбу треба сматрати опасним симптомом и о томе одмах извијестити.²

У Србији су у то вријеме снаге НОВЈ биле у снажном порасту, како због прилива нових бораца из саме Србије, тако и због пристизања старих јединица из Црне Горе и из Босне. Стога је извјесност да ће Група армија „Е“ моћи да се повуче преко Србије бивала све мања а значај путних и операцијских праваца преко Санџака и Црне Горе, Приморја и Херцеговине, постајао све већи,

Пребацивањем 1. брдске и 7. СС дивизије „Принц Еуген“ из Црне Горе у Србију. Њемци су се у Црној Гори, јужној Далмацији, Црногорском приморју, Херцеговини и Санџаку оријентисали управо на одбрану поменутих путних праваца

1

Зборник, докумената, XII, 4, 117.

2

Исто, 115.

и важнијих објеката на њима. Почетком септембра они су тамо још увијек имали знатне снаге, своје, четничке и усташко-домобранске:

- у доњем току Неретве јаке дјелове њемачке 118. дивизије, а даље узводно, 2. домобранску бригаду и, у рејону Мостара, 2. ловачки пук и 4. ловачки батаљон 3. допунске бригаде;

- од ушћа Неретве до Цавтата, за одбрану обалског појаса, а и неких упоришта у залеђу (Благаја, Стоца, Дубровника и Требиња), дјелови 369. легионарске дивизије „Вражје“, д. домобранску и 9. усташку бригаду, 6. жандармеријски пук и јаке дјелове 7. жандармеријског пука, 800 талијанских фашиста у селима Хутово, и Равно, као и Невесињски и Требињски четнички корпус;

- Црногорско приморје, затим Подгорицу, Цетиње, Даниловград, Никшић и Матешево држала је њемачка 181. дивизија, чији су мањи дјелови били стационирани у Албанији. Осим ових снага на подручју Црне Горе налазило се пет талијанских фашистичких батаљона, „црних кошуља“ и црногорски четници (Дурмиторски, Никшићки, Острошки, Ловћенски, Бококорски, Црмнички, Зетски и Комски корпус);

- Борбена група „Бендл“, муслиманска фашистичка милиција - легија „Кремплер“, 1. и 2. милешевски корпус, од Рожаја преко Пештера, Пријепоља и Прибоја, требало је да раздвајају српску и црногорску територију. Њима су садејствовали 9. домобранска бригада и Дрински четнички корпус са подручја Фоче и Горажда.

Насупрот овим снагама стајао је 2. ударни корпус НОВЈ, са 37. санџачком дивизијом на подручју Санџака, 3. дивизијом и 1. бригадом талијанске дивизије „Гарибалди“ у сјеверном дијелу Црне Горе, 29. херцеговачком дивизијом у Херцеговини и Приморском оперативном групом (ПОГ), са 2. и 3. бригадом талијанске дивизије „Гарибалди“ у старој Црној Гори и на простору западно и југозападно од Никшића и Грахова. Задатак 2. корпуса био је да поново ослободи територију привремено напуштену током дурмиторске операције и на тој територији обезбиједи аеродроме ради организовања снабдијевања јединица корпуса и да разбије окупаторске, четничке и усташко-домобранске снаге у Црногорском приморју и јужној Далмацији, како би квислиншко-колаборационистичким снагама онемогућио да преузму ову територију од Њемаца и одатле успоставе везе са снагама из иностранства, које би, евентуално, могле да утичу на прилике у нашој земљи.³

Дража Михаиловић није очекивао повољан развој ситуације откако су га крајем маја напустиле енглеске војне мисије, а одрекли га се краљ и влада у Лондону. Његов емисар у Италији Живко Топаловић није наилазио на добар пријем ни на разумијевање код представника западних савезника, а неки, четницима иначе наклоњени појединци око југословенске владе у избјеглиштву, нијесу имали могућности да му помогну.

3

М. Марковић, Ј. Вујошевић, н. д., 206; *Завршне операције*, 58, 59, 212, 213; *Ослободилачки рат*, II, 381, 382.

У таквој ситуацији Дража Михаиловић је покушао да уз помоћ генерала Милана Недића обезбиједи већу наклоност и помоћ Њемаца. Тражио је да му се потчини Недић-Љотићев Српски добровољачки корпус и омогући мобилизација за војску способног људства у Србији, које би Њемци наоружавали и снабдијевали осталим потребама. За узврат, он би се са свим снагама, које би бројале око 50 000 војника, у наслону на Њемце, борио против партизана. Недић је одушевљено прихватио овај предлог. Прихватили су га и њемачки генерал фон Вајкс и опунорђеник њемачког Министарства иностраних послова за Југоисток др Нојбахер. Нојбахер је у току ових разговора одао признање Недићу, који вјерно служи њемачким интересима. Слично је, наглашавао је Нојбахер и са Дражом Михаиловићем, који се до данас трудио да не заузме непријатељско држање према окупатору. То исто важи и за остале водеће Србе, који су се под паролом „Дајте нам оружје - онда припадамо Вама“, лојално држали.

Фон Вајкс и Нојбахер су, с предлогом за овакав споразум, отпутовали у Врховну команду, јер је само Хитлер могао да то одобри. Колики је значај придаван српском простору види се по томе што су код Хитлера, на састанку организованом са фон Вајксом и Нојбахером, били присутни Химлер, Кајтел, Рибентроп, Јодл и Верлимонт, Међутим, Хитлер није прихватио предлог који је фон Вајкс свесрдно и детаљно образлагао. Није ни саслушао Нојбахера, већ је одмах по Вајксовом излагању изјавио: „Нема поуздања у те људе“. У Србима „постоји безобзирна отпорна снага... Оно што долази из Београда значи опасност“. Закључио је да нема ништа против „мањих тактичких маневара“ са покретом Драже Михаиловића, али о наоружању тако бројних снага не може бити ни говора. Узалудни су били накнадни напори др Нојбахера да Хитлера увјери како се Недић „несумњиво 100% ставио на њемачку страну и при том недвосмислено антиенглески експонирао“. Хитлер није имао повјерења у српски народ чак ни кад му је формално на челу човјек од несумњивог њемачког повјерења.⁴

По повратку у Београд, фон Вајкс је организовао ново савјетовање, на коме је, поред осталог, изразио бојазан да ће се четници Драже Михаиловића поново више оријентисати према Енглезима, због очекиваног погоршавања њемачке ситуације. Стога је тражио да се њихово држање стално процјењује кроз њихову активност а не на основу њихових изјава. Што је могућно више их доводити у ситуацију да се борбом активирају против партизана.⁵ Таквим ставом је и било мотивисано наведено наређење команданту 2. оклопне армије.

Тешкоће су, наравно, предвиђали и Дражини потчињени команданти. Неки од њих су почели да траже излаз на другој страни. Наиме, када је у августу нека радио-станица из Италије наговјестила искрцавање англо-америчких снага код Дубровника, они су закључили да је наступио тренутак за акцију против Њемаца. Истакнути Дражини команданти Захарије Остојић, Петар Баћовић, Павле

⁴ Зборник докумената, XII, 4, 112, службена забиљешка официра Абвера од 22.8.1994. године и XIV, 4, прилог II, 1-5; Р. Пајовић, н. д., 495-501.

⁵ Зборник докумената, XII, 4, 114.

Новаковић, Војислав Лукачевић и публициста Велимир Кривошић, најавили су прогласом народу формирање специјалне Независне групе националног отпора. Не помињући изричито Дражу Михаиловића, они су му фактички, овим прогласом, отказали послушност. Истицали су да више неће бити никаквих посредника између краља као врховног команданта и Југословенске војске у отаџбини, тј. четника. „Кривицом нашег војног и политичког руководства“, како даље истичу у прогласу, прекинуте су везе са савезницима, а тиме и са врховним командантом, па су најављивали почетак „последње велике офанзиве против крволочног непријатеља“. Главни задаци које су при том себи постављали били су: обустављање братоубилачке борбе; борба против окупатора; политичка питања оставити да се решавају послје рата, због чега треба спријечити сваки покушај мијењања политичких установа у земљи. Предвиђено је да група постоји само до повратка краља у земљу. Као предуслов за извршење ових задатака предвиђено је да се уопоставе везе са краљем и западним савезницима, а са партизанским јединицама да се склопи споразум о ненападању.⁶

Иницијатор стварања ове групе био је Војислав Лукачевић. Њега су без резерве подржавали Новаковић и Кривошић. Лукачевић је, у ствари, сматрао да овим треба да отпочне реализовање идеје коју је, приликом боравка у Лондону претходног прољећа, гдје је присуствовао вјенчању краља Петра, изнио енглеском пуковнику Бејлију, о формирању једне бригаде која би се третирао као дио британске војске и коју би Британци опремили и снабдијели. Она би, у први мах, имала око 3.100 војника, а кроз три мјесеца два пута више. Код њеног штаба требало би да борави британска војна мисија, која би помагала у планирању и извођењу диверзија широм Србије, Црне Горе и Херцеговине. Не би признавала Дражу Михаиловића, партизане не би „примећивала“ а дејствовала би под командом штаба за Средњи исток.

Та идеја, у почетку, Бејлију није изгледала остварљивом, али је, уверивши се да Лукачевић има квалитете човјека коме се може вјеровати, промијенио мишљење. Идеја се допала и југословенском војном представнику у Каиру, потпуковнику Младену Жујовићу, који ју је препоручио предсједнику избјегличке владе Божидару Пурићу, с тим да се она реализује у сагласности а не мимо Драже Михаиловића. Таквог мишљења је био и Пурић.⁷ Али, иако је Пурић преузео на себе да Михаиловићу све објасни, од тога, изгледа, није било ништа. Стога је ову идеју сада, додуше у нешто друкчијем облику, требало реализовати мимо Драже Михаиловића.

Лукачевић је покушао да успостави везу са неким партизанским командантима, али без успјеха. Ови су га једноставно игнорисали. Није имао више успјеха ни са савезницима у Италији, куда је упутио Кривошића. Ипак, позивајући се на наређења краља Петра, објавио је потпуну мобилизацију људства од 16 до 50 година, а затим је све снаге Старога Раса подијелио у двије групе: прва, коју су сачињавале 1. пљеваљска јуришна бригада, Омладински батаљон, Прибојска,

6

⁶ Исто, 34.

7

⁷ Исто, XIV, 3, прилог I, док. 2.

Сјеничка, Фочанска, и Чајничка бригада, под командом капетана Родомана Рајлића, добила је задатак да се прикупи у рејону Металке и Ковача, ради продора ка мору. Друга, сатава: Нововарошка, 1 и 2. бјелопољска и 2. милешевска бригада, под командом Сима Деспотовића, требало је да остане на терену, ради организовања власти.⁸

Овим наређењем је даље предзиђено „да се прекине свака веза са окупатором и да се окупатор напада где год се може“. С партизанима је требало „примати борбу“ уколико се не би придржавали краљеве прокламације или буду ометали рад према овом Лукачевићевом наређењу. Ипак је наглашено да партизанске јединице треба пуштати да пролазе преко четничке територије и помагати их у борби против скупатора.⁹

Ноћу 27/28. августа у штаб Драже Михаиловића стигла је америчка војна мисија с пуковником Мак Даулом на челу. Почетком септембра Михаиловић је о томе издао посебно саопштење, према коме је Мак Даул изјавио: 1. Партизанима у Југославији обустављена је свака савезничка помоћ, јер је нијесу употребили против окупатора него за своје партијске циљеве и 2. У Југославију ће се ускоро искрцати само америчке трупе, које ће омогућити народу „да без ичијег притиска изрази своја демократска начела“. Ваљда ради *себе* увјерљивости, додата је и трећа тачка, по којој су савезници ријешили да се одмах разоружају партизанске јединице у Француској и Италији, јер оружане снаге морају бити „само редовна војска“.¹⁰

Долазак ове мисије представљао је охрабрење за четничког вођу и подстакао га да поново тражи везу и обезбиједи наслон на западне савезнике. Павла Ђуришића, који се послје пораза на Крнову обрео у Пријепољу, наименовао је за главног четничког команданта за Црну Гору, Санџак и Херцеговину, тј. за територију од Бојане до Неретве. Прогласио је општу мобилизацију на тој територији, а Павлу Ђуришићу наредио да се припреми за продор ка Приморју, да би сачекао савезнике и дио Југословенске војске ван отаџбине који, наводно, треба да стигне са савезницима.

Пошто је у међувремену, 3. дивизија повратила слободну територију у долини Таре и Лима, Павле Ђуришић је поново био принуђен да се сукоби с њом, да би створио услове за продор ка мору. Прикупио је релативно јаке снаге: 6. и 7. пук Добровољачког корпуса и четничке снаге прикупљене послје пораза у дурмиторској операцији: Андријевичку бригаду (500 војника), Дурмиторски корпус (300 војника), одред Јована Радоњића (600 војника), Морачки одред под командом Миљана Мандића, групу Наста Милачића (200 војника), Сем тога, наређено је Блажу Гојнићу да покрене четничке снаге из рејона Подгорице и долине Зете, како би олакшао рад Павлових снага.

⁸ Исто, XIX, 4, 56.

⁹ Детаљније о томе код Р. Пајовића, н. д. 495-507 и *Формирање независне групе националног отпора*, Југословенски историјски часопис (ЈИЦ), 4/1964. Ми ћемо се са овом групом сусрести при анализи даљег рада ПОГ-а.

¹⁰ Зборник докумената, XIV, 4, 60.

У ствари, Павле Ђуришић је искористио околност што је у то вријеме њемачка борбена група „Нордштрум“, по којој је и цијела операција добила назив „сјеверни јуриш“, кренула из Пљеваља ка слободној територији и то, главнином, Бродарево - Бијело Поље - Беране - Андријевица, ка Матешеву, а помоћним снагама преко Шаховића ка Колашину, да би са борбеном групом пуковника Харендорфа из Матешева „поправила ситуацију у Колашину“. Харендорфова група, пак, испадом према сјеверу, требало да олакша рад групе „сјеверни јуриш“ и четника од којих се очекивало да поново окупирају долину Лима и горњег тока Таре.

Ова координација дејства њемачких и четничких снага била је подстакнута наређењем њемачке команде Југоистока од 2. септембра, којим су територија Санџака и све тамношње муслиманске и полицијске снаге стављене под команду војноуправног команданта Југоистока, а сви „Црногорски добровољачки корпуси“, тј. четници, под команду 2. оклопне армије у циљу обезбјеђења саобраћаја на друмовима Нови Пазар - Сјеница - Пљевља, затим Пљевља - Прибој и Пријеполје - Беране.¹¹

У први мах наведена њемачко-четничка групација овладала је гарнизонима у горњем току Таре и Лима, али је противнападом, средином септембра, 3. дивизија разбила ове здружене снаге и поново ослободила Андријевицу, Беране и Колашин. Дио четничких снага повукао се за Пљевља, а дио се разбјежао; њемачке снаге су се прикупиле у Матешеву, а Павле Ђуришић се, с дијелом снага провукао за Подгорицу. С њим је стигао и његов политички савјетник Душан Влаховић, бивши подбан Зетске бановине, који је по упутствима Драже Михаиловића требало је да преузме цивилну власт од Њемаца.¹² И поред неуспјеха у овој операцији, долазак Павла Ђуришића и дијела његових снага у Подгорицу, за четнике у Црној Гори и Херцеговини представљао је извјесно освјежење и охрабрење.

Њемци су такође испољавали спремност да помогну опоравак Ђуришићевих снага, мада су према њему подозријевали. Двадесет трећег септембра је командант 21. брдског армијског корпуса извјестио команду Групе армија „Е“, да Црногорски добровољачки корпус од три пука, под командом потпуковника Ђуришића, формиран непосредно од команде 2. оклопне армије, службено је и потчињен тој армији, али у „снабдевачком и техничком погледу“, потчињен је команди њемачке 181. дивизије. Ти пукови су у борбама у Црној Гори „јачо десетковани и један део се разбежао“, па је сада у току његово реорганизовање. Планирано је да та три пука у рејону Даниловграда и Служа имају 1.500 - 2.000 војника. Корпус се у борби до сада добро показао, „ипак сумњив у својој поузданости према њемачком Вермахту због Ђуришићевог држања пуног противречности“.¹³

¹¹

Исто, 121, 122.

¹²

Радован Вукановић, *Ратни пут 3. дивизије*, Београд, 1970, 352-360; М. Ђуришић, н. д., 155-174.

¹³

Зборник докумената, XII, 4, 137.

Мада је Приморска оперативна група у прољеће и љето 1944. имала значајних успјеха у борбама, Врховни штаб њеним учинком није био сасвим задовољан. Она, наиме није извршила очекиване продоре у Боку Которску и ка Дубровнику. Такви продори су били нарочито пожељни према Дубровнику, гдје је требало активирати до тада у народноослободилачком покрету мало ангажоване хрватске масе, како је наглашено у једној депеши достављеној 2. корпусу. То је нешто детаљније и у оштријем виду врховни командант поновио у депеши од 15. септембра 1944. у којој каже: „Више пута дао сам вам директиву да продирете у црногорско и херцеговачко приморје и да га активирате. Ни до данас то нијесте урадили. Четничке банде нашле су уточиште баш на том сектору. Тако тим приморским каналима разне мисије хватају везе са четницима и усташама и другим реакционарним елементима. Сада се Њемци извлаче са тог приморја, а власт предају четницима и усташама, а ви немате снаге да их растјерате,

Као што видите, све ово може имати тешке последице. Наређујем: 1. Да одмах упутите потребне јединице које ће за нас успоставити ситуацију у приморју. 2. Да одмах спријечите штетни рад свим страним мисијама и групама које немају писмену дозволу од ВШ. Установите чиме се баве те мисије и групе. За све ово лично одговарате. У приморје упутите Приморску оперативну групу са 2. далматинском.”¹⁴

У вези с повећаним приливом нових бораца Врховни штаб је два дана раније наредио да се прво попуњавају старе јединице, тако да дивизије нарасту на шест до осам хиљада људи, а онда формирају нове, с тим да њихов скелет сачињавају старе, прекаљене јединице из којих треба узимати и старешински кадар.¹⁵

Све ове интервенције Врховног штаба у доброј мјери су узроковане подацима који су пристизали управо од Приморске оперативне групе. Наиме, још 31. августа командант ове групе потпуковник Радомир Бабић јавио је штабу 2. корпуса да су према Бару непријатељске снаге „прилично испражњене” и да су услови за мобилизацију врло повољни, а тако исто и у јужној Далмацији. Због тога је он сматрао да у оваквој ситуацији треба испољити јаче дејство на простору јужне Далмације и старе Црне Горе. Предлагао је да се у Катунској и Ријечкој нахији ангажује 6. црногорска бригада, а у области Дубровника, с наслоном на јужну Херцеговину, 2. далматинска пролетерска бригада. Слободну територију у Бањанима и око Грахова треба „држати еластично”, а у области Никшића држати једну бригаду „мање снаге”.¹⁶

Обавјештајни официр ПОГ-а Вучуровић, два дана касније, извијестио је штаб 2. корпуса да непријатељ чак напушта Боку Которску, Дубровник и Требиње, а да је Билећа, наводно, *сећ* напуштена. Он је, истина, напоменуо да се све ово провјерава, али ти подаци стварно нијесу били тачни.

14

Зборник докумената, II 14, 123; Н. Јовићевић., н. д., 595, 596

15

Н. Јовићевић., н. д., 598.

Архив VII, кут., 397, ф. 3, бр. 5-10, књига депеша ПОГ-а штабу 2. корпуса.

Политички комесар ПОГ-а Јагош Ускоковић, 29. августа, јавио је да је у Паштровиће стигла група од пет енглеских официра, са једним Паштровићем, који, по изјави чланова енглеске војне мисије при штабу Групе имају задатак да испитају могућност „дотурања материјала бродовима“. Друга група од 12 енглеских официра стигла је почетком септембра, такође у Паштровиће. Трећа група, америчка, стигла је код Цавтата 10. септембра и доспјела код четника „негђе у Бијелој гори - Зупци“. Четници су се хвалили како су им чланови ове групе обећали да ће се и њихова борба признати као и партизанска и да ће им се слати материјал ако уреде аеродром „негђе у Коњском“.¹⁷

Предлажући план дејства Приморске оперативне групе, потпуковник Бабић је помињао три бригаде, иако је тада имао на располагању само двије. Штаб 2. корпуса средином марта није прихватио предлог штаба ПОГ-а да формира једну приморску и једну „лаку“ бригаду, да не би одреде свео на мала бројна стања. Али, како су се одреди, слањем људства у бригаде 2. корпуса ионако свели на мала бројна стања, почетком јула су расформирани. У септембру, пак, штаб корпуса се суочио са новом ситуацијом. Као директна посљедица дурмиторске операције, нарочито четничког пораза на Крнову, наступила је нова деморализација националистичких снага у Црној Гори и осипања њихових јединица. Томе је допринијела и амнестија Врховног штаба НОВЈ за све припаднике колаборационистичких снага који ступе у партизанске јединице, која је, у први мах, важила до 15. септембра а затим продужена на неодређено вријеме.¹⁸

Дио четника се тако прикључио партизанским снагама, а са дотле окупираних и јаче контролисаних територија почео је пристизати и све већи број добровољаца. Командант ПОГ-а је јавио штабу 2. корпуса 5. септембра да је „у Никшићу код четника деморализација“; у јединице ПОГ-а већ је стигло 150 „већином способних за војску“.¹⁹ Према извјештају Воја Биљановића, секретара Окружног комитета КПЈ за Цетиње, од 11. септембра, у Ријечкој и Катунској нахији и код цетињских четника је дезоријентација потпуна. Четници бјеже кућама а добрим дијелом улазе у наше јединице, нарочито са Цетиња и из Ријечке нахије. У Катунску нахију су изашли из Цетиња вођи сепаратиста Крсто Поповић, Новица Радовић и Душан Вуковић. Они врше мобилизацију и у Ђеклићима и Цуцама имају извјесног успјеха.²⁰ Штаб корпуса је 13. септембра обавијестио штаб 3. дивизије да се у старој Црној Гори мобилизација повољно одвија и да су четници у Никшићу и на Цетињу у потпуном распаду.²¹ А већ 17. септембра Радомир Бабић се јавио да је из Цетиња до тада изашло 1.100 људи, а да су се љешански четници расули.

¹⁷

Исто, депеше Јагоша Ускоковића од 29. августа, 8., 9. и 10. септембра 1944.

¹⁸

Зборник докумената, II, 14, 114, наредба Врховног штаба.

¹⁹

Архив ВИИ кут. 394, ф. 2. бр. рег. 6, Књига депеша штаба 3. дивизије.

²⁰

Исто. Сепаратистички прваци су, у ствари, побјегли са Цетиња због бојазни од четника, који су најавили коначан обрачун са зеленашима.

²¹

Зборник докумената, III, 8, 160.

⁴³ У таквој ситуацији Окружни комитет КПЈ за Цетиње формирао је 5. септембра батаљон ОЗН-е. Пошто је прикупио још 120 бораца, намјеравао је да формира још један батаљон, што му је штаб ПОГ-а одобрио.²² Међутим, прилив бораца је био тако велики да је већ наредних дана било људства за још три батаљона. Пошто није имао руководећег кадра, а очекивао је нове добровољце, Биљановић је тражио од штаба ПОГ-а команданте батаљона и двадесет четних руководилаца. Потпуковник Бабић је због тога поручио штабу корпуса да је „политички и војнички важно одмах формирати бригаду“.²³

Штаб корпуса је сећ био реаговао на овакав прилив људства. Већ 9. септембра је наредио да се поново формирају Ловћенски, Зетски, Никшићки, Дурмиторски и Комски одред.

За команданта Ловћенског одреда постављен је Стево Лопичић, дотадашњи командант Извиђачког батаљона 2. корпуса, а за политичког комесара Мићан Петричевић, кога је убрзо замијенио Божо Стојановић. За команданта Никшићког одреда именован је Милан Килибарда а за политичког комесара Саво Вујачић.²⁴

Штаб корпуса је при том констатовао да су догађаји у свијету изазвали општи устанак у Србији, гдје пристижу у наше редове хиљаде и хиљаде нових бораца, а слично се догађа у Македонији и у другим крајевима наше земље. Четничке јединице се дефинитивно распадају. Њемци обезглављени, очевидно теже да што прије извуку своје снаге и спасу главе, остављајући своје слуге на цједилу. У Црној Гори, у последњих десет дана, у срезу Шавничком, Никши-Кком и у Васојевићима већ се пријавило у наше редове више стотина нових бораца а исто толико се предало „оних заведених из четничких редова“. Но, ипак, приличан број четника још увијек иде са окупатором и осигурава му путеве и бјекство, не знајући добрим дијелом уопште о чему се ради, нити што се догађа у свијету.²⁵ Због тога, да би се појачао прилив нових бораца у бригаде и дигло ља оружје све што је кадро да га носи, штаб корпуса је наредио да одреди, уз помоћ команди мјеста и подручја, што прије мобилишу и окупе све људство способно за борбу и да га уврсте у јединице. Да формирају нове чете и батаљоне и од штаба корпуса да траже потребно оружје.²⁶

²² Архив ВИИ кут. 397, ф. 3. бр. 5-10, депеша Радомира Бабића штабу 2. корпуса од 8. септембра 1944.

²³ Исто, Бабићева депеша од 11. септембра 1944.

²⁴ Зборник докумената, III, 8, 169.

²⁵ Колико је ово било тачно свједочи и Ратко Парезанин, Љотићев емисар код Павла Ђуришића, који је тих дана боравио уз Павлов штаб код Подгорице. По њему, сељаци из околине Подгорице долазили су код Парезанинових људи да се интересују за ситуацију, увјерени да они више знају од људи око Павла Ђуришића. А Парезанинови људи, па ни сам Парезанин нијесу знали ни колико Павле, јер радио-апарат нијесу имали, а Павле их није упознавао са вијестима које је добијао од претпостављених команди. А он (Павле) и његови људи нити су редовно слушали радио нити су своје упознавали с оним што су евентуално чули (Ратко Парезанин, *Моја мисија у Црној Гори*, Београд, 1991, 142).

Зборник докумената, II, 14, 192 и 217.

А 16. септембра, штабовима дивизија је скренута пажња да, уколико треба формирати нове јединице да ту потребу објасне штабу корпуса, да би он благовремено тражио одобрење Врховног штаба. Сем тога, у вези прилива нових бораца из четничких јединица, посебно је наглашено да треба повећати будност, јер је то људство три године живјело „у атмосфери лажне и противнародне непријатељске пропаганде“, али то не смије да добије облик подозрења и неповјерења перма свакоме ко долази у нашу војску. „Напротив, држање наших руководилаца и наших старијих бораца треба да буде такво, да нови борци у њима осјете и код њих наиђу на искрено пријатељство и другарство... како би се што прије отргли мана стечених (под) утицајем непријатељске пропаганде“.²⁷

Штаб корпуса је у складу с таквим ставом усвојио иницијативу штаба ПОГ-а и, у сагласности са Покрајинским комитетом КПЈ за Црну Гору и Боку которску, 13. септембра предложио Врховном штабу да се формира 10. црногорска бригада. Врховни штаб је прихватио предлог, па је већ 15. септембра штаб 2. корпуса издао наредбу бр. 505, о том формирању. У нову бригаду требало је да уђу: Извиђачки батаљон 2. корпуса, два батаљона Лов-Иенског и један батаљон Никшићког НОП одреда, с тим да се ови батаљони попуне новим људством осталих одреда.²⁸ Бригаду је требало да формира штаб ПОГ-а, на територији Ловћенског одреда. Врховни штаб је именовao команданта бригаде, капетана Николу Бановића, до тада замјеника команданта 6. црногорске бригаде и политичког комесара Стевана Стева Ковачевића, до тада комесара батаљона у 6. бригади. Штаб корпуса, пак, именовao је замјеника команданта бригаде, поручника Николу Живковића и начелника штаба бригаде капетана Владимира Драговића, оба до тада команданти батаљона у 6. бригади. Бригада је требало да уђе у састав ПОГ-а, чији је штаб овлашћен да именује остали старјешински кадар.²⁹ Дужност помоћника комесара бригаде кратко вријеме вршио је Блажо Вучковић, али је 25. септембра на ту дужност Централни комитет КПЈ именовao Милорада Зарубицу.³⁰

Бригада је формирана 18. септембра у љешанском селу Буроњима, гдје је окупљене борце и остале госте поздравио секретар Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку Блажо Јовановић

Било је предвиђено да бригада има четири батаљона. Међутим, са раније формираним четама: Љуботињском, Ловћенском и Заљутском (Цуцком) од новопристиглог људства са територије Ловћенског одреда формирана су три батаљона, што са Извиђачким и Никшићким ударним батаљоном чини укупно пет.

Штаб бригаде је наредбом од 17. септембра именовao привремене штабове батаљона, који су, у ствари, остали у том саставу. Тако су именовани: Командант

²⁷

Исто, 117.

²⁸

Зборник докумената, III, 8, 169.

²⁹

Исто.

³⁰

Хцрногорска народноослободилачка ударна бригада (даље: X бригада), Зборник сјећања, Титоград, 1984, 12-15.

1. батаљона Михаило Шкеровић, политички комесар Ђуро Вукић, замјеник команданта Нико Газивода и помоћник комесара Мито Зајовић. Командант 2. батаљона Новица Миковић, политички комесар Мило Крљевић, замјеник команданта Иван Вукотић и помоћник комесара Љубо Бадњар. Командант 3. батаљона Милутин Војиновић, политички комесар Јовица Црвенко, замјеник команданта Владо Цимбаљевић и помоћник комесара Мирко Костић. Командант 4. батаљона Петар Мартиновић, политички комесар Стево Мартиновић, замјеник команданта Саво Живковић и помоћник комесара Радомир Миравевић. Командант 5. батаљона Душан Ђуричић, политички комесар Крсто Перућица, замјеник команданта Радомир Лазаревић и помоћник комесара Шпиро Ивановић.

За бригидног референта санитета одређен је др Лука Јовићевић, за интенданта бригаде Тујо Бајагић, за обавјештајног официра Батрић Вујисић и за официра ОЗН-е Радоња Ђукић.³¹

На дан формирања све јединице нијесу биле пристигле у Буроње. Трећи батаљон је био на путу од Љуботиња, а 4-ти од Ловћена ка Љешанској нахији, док је 5. батаљон био ангажован на путу Чево - Даниловград.³² Тек 25. септембра, у Трешњеви, су окупљени сви батаљони, гдје их је, сјутрадан, поздравио нови политички комесар Приморске оперативне групе Бошко Ђуричковић.³³

На формирању бригада је имала око 800 бораца, а до краја рата је кроз њу прошло око 1600 људи.

Прилив бораца на територији Ловћенског одреда настављен је и послије формирања 10. бригаде. Наиме, иако је послије формирања ове бригаде у одреду остало само 150 бораца, он је крајем септембра поново бројао око 800 људи. Од тога је 450 људи упућено за попуну бригада 3. дивизије а 50 за попуну 6. бригаде. Па ипак, средином октобра одред је поново имао три батаљона од по 150 бораца.³⁴

У Боки Которској су такође били повољни услови за мобилизацију, мада се на масе у овом крају није осјећао непосредан утицај догађаја у дурмиторској операцији као у старој Црној Гори, нити је било довољно кадрова да то расположење правилно усмјере и користе. То се јасно види из писма секретара Округног комитета КПЈ за Боку Которску Среском комитету за Котор од 21. септембра, у коме се каже: „Многи борци и групе бораца који су готови да пођу у војску сједе код своје куће зато што им нема ко дати везу“. И даље: „Према несигурним подацима којима располажемо мобилисано је посљедњих дана око 300 бораца из Боке. То је лијеп успјех, али према могућностима мобилизације он је ништаван“.³⁵

³¹ Х Бригада, 12-13.

³² Н. Јовићевић, н. д., 601.

З

Исто, 602; Х бригада, 16; Бошко Ђуричковић, *Сјекања, размишљања, реаговања*, Београд, 1990, 313. Ђуричковић неоправдано сматра да је бригада тек у Трешњеви формирана и да су у њеном саставу била два батаљона Никшићког одреда.

³⁴ Д. Вујовић, н. д., 546.

³⁵ Зборник докумената, III, 8, 182.

Према подацима које наводи Душан Живковић, у августу и септембру 1944. године из Боке је отишло у јединице око 350 бораца и то из Которског среза 130 и из Херцеговског 220 људи. Истовремено је из Паштровића стигло око 100 бораца.³⁶ Пошто је дио тога људства ступио у бокелске батаљоне у саставу ПОГ-а, средином септембра формиран је 3. бокелски батаљон. Сва три батаљона су тада имала око 320 бораца. Извјештавајући о томе штаб 2. корпуса, 16. септембра, потпуковник Бабић је предлагао да се убрза формирање бокелске бригаде, јер је то веома важно с обзиром на политичку ситуацију у Боки. При том је предлагао да се за политичког комесара бригаде именује Мато Петровић, члан Округног комитета КПЈ за Боку Которску, а за замјеника команданта бригаде Јоко Борета, командант 1. бокелског батаљона, док би команданта бригаде и помоћника комесара требало да одреди штаб корпуса, пошто такве кадрове ПОГ нема.³⁷ Привремено је 21. септембра, формирана група бокелских батаљона са командантом Јоком Боретом и комесаром Матом Петровићем. Иако је остала под непосредном командом штаба ПОГ-а, као самостална јединица, група батаљона је и даље у оперативном смислу била под командом 2. далматинске бригаде.³⁸

Пошто су тих дана пристигле и нове групе бораца из Боке и Црногорског приморја,³⁹ штаб 2. корпуса је предложио крајем септембра да се формира 1. бокелска бригада, што је Врховни штаб крајем мјесеца прихватио. Тако је наредбом штаба корпуса бр. 518 од 29. септембра прецизирано да се Прва бокелска бригада формира од групе бокелских батаљона и новодошних бораца из Боке Которске и Црногорског приморја. Врховни штаб је, на предлог штаба корпуса, за команданта бригаде поставио капетана Божа Јовановића, до тада замјеника команданта 5. пролетерске бригаде, за политичког комесара Мата Петровића и за помоћника политичког комесара Мила Медиговића. Штаб корпуса је за замјеника команданта бригаде поставио капетана Јока Борету и за интенданата бригаде Митра Вуксановића, из Економског одјељења корпуса. Остале чланове штаба требало је одредити накнадно. Штаб ПОГ-а под чијом је командом требало да буде бригада овлашћен је да формира бригаду и постави батаљонске и четне руководиоце.⁴⁰ Тако су штабови батаљона именовани у сљедећем саставу:

У 1. батаљону, командант Илија Радић, политички комесар Миленко Радовић и помоћник политичког комесара Доброслав Лазаревић.

³⁶ Душан Живковић, *Прва бокелска бригада*, 147 и *Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби*, Београд, 1964, 405.

³⁷ Наведена књига депеша штаба 3. дивизије.

³⁸ Д. Живковић, *Прва бокелска*, 147.

³⁹ Ђ. Вујовић (н. д., 546) наводи да је само из приморског дијела барског среза пристигло 250 бораца.

⁴⁰

Зборник докумената, III, 8, 193; Д. Живковић, *Прва бокелска*, 152.

У 2. батаљону, командант Нико Милинковић, замјеник команданта Војсилав Меденица, политички комесар Ђуро Вукић.

У 3. батаљону, командант Глиго Брајевић, политички комесар Јован Јово Јововић, и помоћник комесара Нико Кржељ.

У 4. батаљону, командант Радомир Костић, политички комесар Стево Јовановић, замјеник команданта Душан Малешевић и помоћник комесара Лазар Милановић⁴¹

Пошто су од новодошлог људства попуњени већ формиран батаљони и оформљен 4-ти, бригада је формирана у селу Коњском, у Зупцима, 5. октобра 1944. године. Имала је у строју око 800 бораца. Окупљено људство је поздравио политички комесар ПОГ-а Бошко Ђуричковић.

Јово Михаљевић, члан Политодјела ПОГ-а и, касније, помоћник комесара Прве бокелске бригаде, наводи да је бригада у току борби за ослобођење Боке Которске и Црногорског приморја нарасла на 1.500 бораца, а да се до краја рата у њој борило око 3.100 бораца. Од тога 1952 из Боке Которске, 73 из других крајева Црногорског приморја, 607 из других крајева Црне Горе, 228 са Косова и из Метохије, 23 из уже Србије, 93 из Хрватске, углавном Далматинаца, 44 из Босне и Херцеговине, 21 из Словеније, 3 из Македоније и по један Грк, Мађар и Аустријанац. Од укупног броја 1.300 су били радници, 1.400 земљорадници, 250 интелектуалци и ђаци и 80 других занимања. Жена бораца било је 97.

На дан формирања бригада је имала 100 чланова КПЈ и кандидата за чланове КПЈ и отприлике два пута више скојеваца.⁴²

Тако је за непуних двадесет дана Приморска оперативна група добила двије нове бригаде. Али, иако их је сада имала четири, а при њеном формирању почетком године било је речено да касније треба да прерасте у дивизију, ништа није учињено да то и постане. Она је и даље остала група у „рангу дивизије”.

Већ је наведена одлука Врховног штаба да се постојеће дивизије попуњавају од 6.000-8.000 војника, па тек онда да се формирају нове. Међутим, у септембру, врховни командант Тито је ту одлуку нешто измијенио. У писму из Крајове, гдје је боравио после посјете Москви, Тито је 29. септембра поручио Александру Ранковићу: „Кажу Арси да ћу смањити број дивизија од 46 на 24, јер морају бити најмање од 10.000 људи. Добијено од Руса наоружања за 12 таквих дивизија”. А 3. октобра: „Нека Арсо обустави свако даље формирање нових дивизија и нека се старе попуњавају на 10.000. Треба видјети које дивизије ће се укинути и укључити у нове”.⁴³ Вјероватно је Приморска оперативна група због тога и даље остала као привремена јединица, с посебном намјеном, у складу с потребама на Црногорском и јужнодалматинском приморју и њиховом залеђу, с обзиром на могућност савезничког искрцавања.

⁴¹ Реконструисано према списку припадника 1. бокелске бригаде (Д. Живковић, *Прва бокелска*, 292-310).

⁴² Јово Михаљевић, *Леденице, Прва бокелска народноослободилачка бригада* (даље: *Леденице*), Београд, 1981, 8, 9.

⁴³ Зборник докумената, II, 14, 192 и 217.

Што се пак искрцавања савезника тиче, Тито се из Крајове два пута огласио. Прво Главном штабу Хрватске, 27. септембра, а затим Александру Ранковићу 1. октобра. Поручио је да савезници немају право нити се смију искрцати на наше тло „без нашег одобрења“. Па ипак, упозорио је да јединице 2. и 8. корпуса, као и јединице Главног штаба Хрватске буду веома будне „у односу на обалу Јадранског мора како би биле осујећене било какве по нас неочекиване акције“.⁴⁴

Продор дјелова приморске оперативне групе у Љешанску нахију и у област Поповог поља

Штаб 2. далматинске пролетерске бригаде цијенио је почетком септембра да непријатељ има у Билећи око 2.000 Њемаца, 1.700 четника и 200 усташа: у Требињу 1000 Њемаца, 750 четника и „нешто муслиманске милиције“; у Грахову 150-200 Њемаца, 500-600 четника и 360 жандарма, са доста аутоматског оружја и два топа; у Никшићу 2.000 Њемаца, 500-600 четника и талијанских фашиста.⁴⁵ Непријатељеве снаге су очевидно прецијењене, али су стварно биле јаке, мада ослабљеног морала и борбене вриједности, „с обзиром на општу ситуацију и догађаје у свијету“.⁴⁶ Због тога се сматрало да оне немају офанзивних намјера, али је могућно да ће препадима узнемиравати јединице бригаде.

Друга далматинска бригада је у то вријеме, 1. и 5-тим батаљоном, са линије у висини села Добри Дуб - Клобук (к. 949) затварала правце од Требиња и Билеће ка Вилусима, 4-тим батаљоном из рејона Осјеченице контролисала правац Грахово-Вилуси, а 2. и 3-ћим батаљоном са линије с. Крушчице - с. Стуба, правац Никшић - Грахово. У наслону на 4. батаљон, од Осјеченице до Омудића (триг. 1074), правац Грахово-Вилуси контролисали су 1. и 2. бокелски батаљон. У ствари, већ од маја 1944. године, тежишни задатак 2. далматинске бригаде био је обезбјеђење Вилуса, као важног саобраћајног објекта на црногорско-херцеговачком подручју.

На западу, бригада се наслањала на 29. херцеговачку дивизију, чија је 10. бригада из рејона с. Пилатовци, Околиште, била оријентисана према Билећи, 11. бригада према Гацку и 12. и 13. бригада према Невесињу и Стоцу. На истоку, ослањала се на 6. црногорску бригаду, која је са падина планина Дуге и Његош, била оријентисана према Никшићу.⁴⁷

⁴⁴

Исто, 181 и 206.

Милован Ђилас још за 1943. годину каже: „Нисмо се устезали од изјаве да бисмо се тукли против Британаца, уколико се искрцају; такве изјаве нас нису обавезивале, јер се Британци још нису били искрцали, а и држали смо да бисмо се са њима морали борити уколико би као што се још увек дало закључити из њихове пропаганде и званичних изјава - рушили нашу власт, односно помагали успоставу четничке власти“ (Милован Ђилас, *Револуционарни рат*, Београд, 1990, 256). Ђилас, даље каже да је Тито и Стаљину, у септембру 1944. године изјавио „да бисмо се одлучно одупрли ако би се Британци искрцали ради интервенције“ (исто, 399).

⁴⁵

Дневник 2. бригаде.

⁴⁶

Исто.

⁴⁷

Б. Обрадовић, н. д., 261.

У то вријеме бригада је имала 674 борца, наоружана са 364 пушке, 54 пушкомитраљеза, 6 митраљеза, 5 тешких и 4 лака минобацача.⁴⁸ У бригадном дневнику се 1. септембра иначе констатује да је морал људства „на достојној висини“, и да је исхрана задовољавајућа.

Штаб бригаде налазио се у Ријечанима.

Већ 1. септембра непријатељеве снаге су извршиле напад на 1. и 5. батаљон од Арсланагића Моста, Гранчарева и код Скорча горе, а према 2. и 3. батаљону од Никшића, према Крушчици, и Стуби. Сви ти напади су одбијени.⁴⁹

Да не би пасивно ишчекивали непријатељеве нападе, 1. и 5. батаљон су сјутрадан организовали напад на непријатеља у рејону Ластве. Дио 5. батаљона пребацио се преко Требишњице. У селу Гранчареву наишао је на снажан отпор који је, међутим, савладан, па је привремено посједнуто ово село и жељезничка станица Ластва. Увече су се батаљони ипак повукли на старе положаје. На сличан начин су 2. и 3. батаљон извршили напад на непријатељеве положаје западно од Никшића.

Око 150 четника је 3. септембра напало једну чету 5. батаљона код села Махале. Иако се ова чета доста упорно бранила, штаб батаљона није желио сувише да је излаже, па је повукао на Застрм.⁵⁰

Тих дана је стигло прво упозорење Врховног штаба да ПОГ није извршила очекиване продоре у Приморје. Није нам доступно наређење штаба 2. корпуса издато тим поводом, али је штаб ПОГ-а 5. септембра, одлучио да предузме мјере у складу с тим наређењем. Командант групе потпуковник Бабић је, наиме 5. септембра извијестио штаб корпуса да група врши прегруписивање „према посљедњем наређењу“.⁵¹

Штаб ПОГ-а је формирао двије групе батаљона. Прву, састава: Извијачки батаљон 2. корпуса, који јој је био стављен на располагање, 3. батаљон 6. бригаде, Никшићки удани батаљон и један батаљон од људства са територије Ловћенског одреда, под командом капетана Николе Бановића. Она је требало да дејствује у старој Црној Гори и у Приморју, од Котора до Бара.

Другу групу су сачињавали 2. и 5. батаљон 2. далматинске бригаде, под командом замјеника команданта бригаде капетана Бруна Вулетића и политичког комесара бригаде Златана Сажунића. Она је требало да дејствује између Неретве и Дубровника, на комуникације јужно од Поповог поља.⁵² Други батаљон је из Крушчице одмах, 5. септембра, повучен у Вилусе, а 5. батаљон у село Маочиће, гдје су се наредна два дана припремали за предстојећи задатак. Према Никшићу, Грахову и Требињу остале су ослабљене снаге ПОГ-а.

⁴⁸ Дневник 2. бригаде.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто; Б. Обрадовић, н. д., 261, 262 и О. Егић, н. д., 266.

⁵¹ Наведена књига депеша штаба ПОГ-а 2. корпусу.

⁵² Дневик 2. бригаде.

Трећи батаљон 6. бригаде и Никшићки ударни батаљон кренули су преко Велестова за Љешанску нахију. Приближавајући се селу Прогоновићима, 10. септембра, наишли су на јаке четничке снаге. Штаб групе батаљона им је упутио захтјев да се предају и чак им дао рок од 24 часа за одговор. Четници нијесу одговорили на затхјев па их је група батаљона сјутрадан напала. Сломљени на овим положајима четници су одступили преко нахије и зауставили се тек на лијевој обали Ситнице, гдје су се наслонили на Њемце. У овако ослобођеној Љешанској нахији могла је, 18. септембра, да се формира 10. црногорска бригада. Непосредно прије тога, прилазе Љешанској нахији од Ријеке Црнојевића затварао је Извиђачки бата/бОН 2. корпуса, са положаја дуж комуникације, од Метериза до јужно од Параца, према Леперићу.

Приликом формирања 10. бригаде у њу су ступили сви батаљони ове групе, осим 3. батаљона 6. бригаде, па је група престала да постоји.

По формирању бригаде њен 1. батаљон, раније Извиђачки батаљон корпуса, вратио се на своје дотадашње положаје; 3-ћи се развио лијево од њега, према Барутани и Кокотима, 4-ти је оријентисан према Ресни а 5-ти према Чеву. Други је, са 3. батаљоном 6. бригаде упућен ка Даниловграду. Они су 21. септембра отјерали четнике из Д. Загарча и продужили притисак у правцу Бјелопавлића, пошто су избили на линију Сађавац - Плана - Коравац - Лазарев Крст - М. Гарач, на десној обали Сушице.

Први и 3. батаљон извршили су више препада према Рвашима, Цареву лазу, Леперићу, Барутани и Кокотима, али будући да су сви ови положаји били добро утврђени и релативно јаким снагама посједнути и брањени, ови препади нијесу имали нарочитог ефекта.

Пред очекиваном опасношћу од напада партизанских снага, њемачка посада се повукла са Чева. Једна група бораца 5. батаљона којој су се придружили и мјештани, у школи у Риђаном Осоју, пристигла је 18. септембра и уништила групу војника из њемачке заштитнице. У готово цјелодневној борби погинуло је 18 Њемаца, један њихов војник је рањен, а заробљени њемачки официр, послје краћег суђења, стријељан, јер су Њемци, по наређењу овог официра, при уласку у село, стријељали старог учитељевог оца.

Већ 22. септембра све ове положаје су преузели батаљони Ловћенског одреда, а 10. бригада је упућена за Трешњево.

Група батаљона Бруна Вулетића кренула је на задатак 8. септембра. Наредне ноћи прешла је Требишњицу и пут Требиње-Билећа да би се 10. септембра прикупила у селима Грравцу и Врпољу. Одатле је упућен један вод из 5. батаљона да ухвати везу с партизанским одредима у правцу Дубровника. У даљем наступању ка Поповом пољу, батаљони су разбили једну четничку летећу бригаду и заплијенили извјесну количину ратног материјала. Тринаестог септембра стигли су до Поповог поља и прикупили се: 2. батаљон у Драчеву, 5-ти у Дријењанима. Ту се вратио и вод 5. батаљона, пошто је успоставио везу са

⁵³

Зборник докумената, III, 8, 192; Ђ. Вујовић, н. д., 548; Др Данило Вујичић *Из могдневника*, X бригада, 303.

³⁹ Дубровачким и Конављанским одредом. Први је тада имао 50 а други 30 људи, али су извијестили да су услови за мобилизацију новог људства веома добри. То се потврдило већ и тиме што је са овим водом у групу батаљона стигло 85 нових бораца из Дубровника и околине.⁵⁴ Батаљони су организовали обезбјеђење према селима Равно и Пољице. Ноћу 13/14. септембра 2. батаљон је прешао Попово поље, Требишњицу и пругу, да би наредне ноћи организовао напад на Шћеницу, село на средокраћи од Поповог поља до мора. Јак гарнизон од 400-500 легионара и талијанских фашиста у овом селу обезбјеђивао је пут Дубровник-Метковик Други батаљон је, у ствари био исувише мале снаге да би ликвидирао ово упориште. Успио је да савлада јаке осигуравајуће дијелове и у току осмочасовне борбе нанесе непријатељу велике губитке, али само упориште није могао да савлада, *сећ* се повукао нешто сјеверније, у село Добромир.⁵⁵ Наредне седмице оба батаљона 2. бригаде провела су на политичком раду у Поповом пољу, не сукобљавајући се са непријатељем. Други батаљон је два-три пута, а 5. батаљон једнапут, мијењао боравиште, оријентишући своје обезбјеђујуће дјелове према Љубињу, Жабици и Жаркову. Седамнаестог септембра је у 5. батаљон стигло 40 нових бораца.

Двадесет трећег септембра оба батаљона су организовала напад на жељезничку станицу Пољице у Поповом пољу. Слаба посада станице се правовремено повукла, па до борбе није дошло. Батаљони су тада темељито порушили пругу у дужини од једног километра. Други батаљон се затим спустио до самог мора и 28. септембра дочекао у засједи њемачку колону која се кретала од Дубровачке Ријеке ка Осојнику. Колона је била неопрезна јер није очекивала партизане у овом крају, па је имала 11 погинулих и 7 заробљених. Заплијењена је већа количина материјала: 3 пушкомитраљеза, 14 пушака, 2.500 метака и 30 ручних бомби. Батаљон је имао једног рањеног борца. У међувремену је и 5. батаљон протјерао мању непријатељску посаду из жељезничке станице Дврснице.⁵⁶

Почетком октобра главнина 2. батаљона је у близини Шћенице, а његова 3. чета у с. Седларима, с тим да затвара правце од Завлаке и Хума. Пети батаљон, главнином је у с. Равно, а једном четом на простору Осојник, Громача. Интензивно су радили на мобилизацији новог људства, како за своју бригаду тако и за Дубровачки одред.

Ноћу 3/4. октобра вођене су жестоке борбе с четницима око моста на Требишњици, код села Пољица. Наиме, Лукачевићеве снаге, последице неуспјелог напада на Требиње (о чему *не* бити ријечи), повлачиле су се ка Љубињу. Због тога су извршиле снажан напад на 2. и 5. батаљон да би преко овог моста

⁵⁴

Депеша Радомира Бабића штабу 2. корпуса од 18. септембра 1944., наведена књига депеша штаба 3. дивизије: Б. Милинковић, н. чл., 263.

⁵⁵

О. Егић, н. д., 267; Б. Обрадовић, н. д., 263 и Б. Милинковић, н. чл., 263. Сва ова три аутора наводе да је непријатељ имао 60-70 „што рањених што убијених“, док је 2. батаљон имао по три мртва, рањена и нестала.

О. Егић, н. д., 268, 269; Б. Обрадовић, н. д., 263, 265; Б. Милинковић, н. чл., 261.

направили пролаз за рањенике, комору и јединице. Четници су имали 30-40 мртвих и више рањених. Успјели су да прођу, али то је био почетак њиховог коначног слома, који су им затим приредили дјелови 29. херцеговачке дивизије.

Дубровачки одред, до тада малобројан, кадровски је ојачан, да би, изводећи мање акције, самостално или у наслону на 2. и 5. батаљон 2. бригаде, убрзо нарастао на преко 200 бораца. И он и батаљони 2. бригаде извршили су снажан утицај на народ овога краја, што се видјело и по оваквом приливу нових бораца. Овај одред је крајем октобра расформиран. Дио његовог људства ступио је у 2. бригаду, дио у новоформирани батаљон КНОЈ-а. Тако је 2. бригада 25. октобра, уз остале попуне, имала 1.255 бораца.⁵⁷

Иако су претежно политички дјеловали и мобилисали ново људство, ови батаљони су током октобра извршили више покрета и мањих али успјешних акција, углавном у облику засједа. Тако су 9. октобра 2. батаљон и једна од три чете Дубровачког одреда, на путу Дубровник-Метковић, сачекали у засједи њемачку колону од 7 камиона. Та снабдјевачка колона није била најбоља обезбијеђена нити довољно опрезна, па је њена малобројна пратња уништена, осим 7 заробљених војника, а камиони и знатан дио муниције и хране уништени, пред опасношћу од интервенције јачих непријатељских снага. Два дана касније, у близини овог истог пута, по једна чета 2. батаљона и Дубровачког одреда, сачекале су у засједи педесетак њемачких војника, који су се кретали од с. Риђица. Непријатељ је изненађен и одбачен, али главна колона, са три тенка и пет камиона пуних војника, отворила је јаку ватру на ове чете и принудила их да се повуку ка селу Мравињцима. Непријатељева колона је тада продужила за Дубровник. Тринаестог октобра, главнина 2. батаљона се прикупила у рејону Ораховог Дола, да би пресјекла пут Слано - Завала. У Завали је било „нешто Њемаца и око 80 усташа”.⁵⁸ Снажним нападом 2. батаљон их је избацио из села, али су се они задржали на Главици, нешто јужније, на поменутом путу. Међутим, послије ослобођења Дубровника (о чему ће бити ријечи), отпочело је помјерање 2. батаљона према истоку, ради нових задатака. Послије десетак дана стигао је у рејон Грковца, сјеверно од Леденица одакле му је предстојало ангажовање у борбама за ослобађање Боке Которске.

Пети батаљон је у октобру дејствовао нешто јужније од 2-ог, ближе мору. Деветог октобра се у Запланику сукобио са једном јачом њемачком патролом, која је пристизала од Ускопља. Послије краће борбе два њемачка војника су погинула а два заробљена. Главнина патроле је одбачена ка Дубровнику. Четири дана касније, њемачко-усташке снаге (200-300 вонника) нападе су дјелове 5. батаљона на положајима Трстено, Орашац, на путу Дубровачка Ријека - Слано. Иако подржане артиљеријом са Осојника, непријатељеве снаге су одбачене. Четири непријатељска војника су погинула, 20 их је рањено а један усташки

⁵⁷

Б. Милинковић, н. чл. 266; Дневник 2. бригаде, биљешка за 25. октобар 1944.

⁵⁸

Б. Обрадовић, н. д., 266.

»ицир заробљен. Из 5. батаљона погинуо је један Њемац, који се прије неколико на био придружио партизанима.⁵⁹

Убрзо затим и 5. батаљон се пребацио за 2-им ка Леденицама.

За око 40 дана свога боравка у Поповом пољу и у рејону Дубровника ови гаљони су постигли значајне политичке и војничке успјехе. Озбиљно су)ожавали комуникацију Дубровник - Метковић, рушећи је више пута, а и само цручје Дубровника, чиме су олакшали борбе за ослобађање овога дијела Далције а и самога Дубровника. Посебан успјех представљао је политички утицај становништво ових крајева, одакле је у бригаду тих дана ступило око 200 вих бораца.⁶⁰

Ослобађање Никшића

Подстакнут озбиљним превирањима код непријатеља, првенствено у тничким редовима, због чега је нарочито повећан прилив нових бораца у парзанске јединице, почетком септембра је штаб ПОГ-а био заузет око формирања нових јединица. Сем тога, руковођен захтјевима Врховног штаба и штаба корпуса да се више ангажује према Боки Которској и јужној Далмацији и на шењу комуникација, као да је превидио неке повољне могућности за веће гажовање око Никшића. На то је, вјероватно, утицала и околност што су снаге)Г-а у том рејону биле нешто ослабљене. Тако и 5. септембра, када је вјештавао да је код четника у Никшићу велика дезорганизација, а поред 1хових припадника и неки талијански фашисти прилазе партизанима, штаб 5Г-а је тражио да се бомбардују Везиров мост (у Подгорици), гвоздени мост Сушици (код Суша) и Царев мост (код Никшића). Ово, изгледа због тога што имао неке податке да Њемци у Никшићу очекују помоћ из Подгорице, а „у рмалној ситуацији" ово је било вријеме кад се врши смјена гарнизона у граду.⁶¹

Његовом захтјеву за бомбардовање није удовољено, вјероватно више због енутних немогућности савезника него због нечије жеље да се ови важни обсти сачувају непосредно пред ослобођење Црне Горе.

Три дана касније, командант 6. бригаде Вељко Жижич јавио је штабу корпуса да је око 1000 Њемаца и четника стигло у Богетиће из Даниловграда. ижић је међутим, претпостављао да тако јаке снаге прије намјеравају да извуку оје дјелове из Никшића него да се ангажују у некој офанзивној акцији.⁶²

С обзиром на то да је штаб ПОГ-а тих дана извјештавао о пристизању јаким змачких снага из Албаније у Подгорицу, чији се покрет очекују свакога часа еко Црне Горе и Херцеговине, штаб 2. корпуса и поред тога што су уочене и ке стварне припреме за евакуацију Никшића (паковање и извлачење разног

Исто и О. Егић, н. д., 276, 277.

Б. Милинковић, н. чл., 267.

Наведена књига депеша 3. дивизије,

Исто.

материјала, болнице и тешког наоружања), долазак ових 1.000 војника протумачио је као припрему смјене јединица у Никшићу. Због тога је инсистирао да 6. бригада врши ноћне препаде на град и руши комуникацију Никшић - Даниловград.⁶³ Већ 17. септембра штаб корпуса је процијенио да непријатељ припрема евакуацију Црне Горе: на сектору 3. дивизије правцем Матешево - Подгорица, на сектору ПОГ-а, правцем Никшић - Подгорица и Грахово - Рисан, а на сектору 29. дивизије преко Невесиња за Мостар. Сматрало се, наиме, да ће повлачење главних њемачких снага бити извршено преко Албаније, па је наређено да се на свим поменутих правцима руше комуникације и врши стални притисак на непријатеља, како би му се наносили што већи губици.

У складу с тим, штаб ПОГ-а је наредио да 6. бригада врши што јачи притисак на Никшић „пошто непријатељ врши евакуацију без сметњи“. Скренута јој је пажња да треба поступно да овлађује појединим тачкама и стално продужава притисак. Потпуковник Бабић је истовремено молио да му се додијели нешто артиљерије.⁶⁴

Штаб 6. бригаде, пак, имао је вишемјесечно неповољно искуство из борби око Никшића. Знао је да је непријатељев гарнизон ту веома јак и добро утврђен па је претпостављао да би непосредни напад бригаде на град, без подршке јаче артиљерије, био безизгледан. Поготову стога што бригада није ни била комплетна после упућивања 3. батаљона у групу Николе Бановића. Али, после оваквих упозорења могла је и нешто више урадити, нарочито на комуникацији према Даниловграду.

Па ипак, стални препади и притисак бригада на град, чије су везе према западу биле потпуне прекинуте а према истоку више у прекиду него слободне, учинили су даљи опстанак Њемаца и четника у Никшићу немогућим. Али баш у одсудном моменту, ноћу 17/18. септембра, будност бригаде је заказала, па се непријатељ повукао готово неометано. Осаманестог септембра батаљони 6. бригаде су ушли у Никшић, напали непријатељеву заштитницу и спријечили је да поруши неке значајне објекте, нарочито Царев мост. Погинуло је 20 Њемаца, заплијењено 6 аутомобила, 10-12 вагона хране (брашна, шећера и пасуља) као и двије исправне штампарије.⁶⁵

Повлачење Њемаца из Никшића штаб 2. корпуса је протумачио као потврду претпоставке да ће непријатељ да се повуче из Црне Горе и Приморја, преко Албаније ка Урошевцу, „гдје наводно треба да се концентрише“.⁶⁶ Тиме су и мотивисана његова наређења 3. дивизији да појача притисак правцем Матешево-Подгорица, а ПОГ-у да своје главне снаге оријентише ка Дубровнику, Боки Которској и Црногорском приморју и мањим дјеловима ка Даниловграду и Подгорици.⁶⁷

⁶³ Дневник 2. корпуса, биљешке за 8, 9 и 12. септембар 1944.

⁶⁴ Књига депеша 3. дивизије, Бабићеве депеше 2. корпусу од 14, 16. и 18. септембра.

⁶⁵ Завршне операције, 217; Дневник 18. корпуса, биљешка за 22. септембар 1944.

⁶⁶ Дневник 2. корпуса, биљешке за 21. и 22. септембар 1944.

⁶⁷ Исто, биљешке 21 и 22. септембар 1944.

У сваком случају ослобођење Никшића било је веома значајно. То је његово >во, али и коначно ослобођење од Њемаца. Њиме је омогућено знатним нашим Јагама да шире и смјелије маневришу, у чему их је до тада овдашњи гарнизон Јутовао. А штаб 2. корпуса и покрајинска државна и друга политичка 'ководства, која су се послје дурмиторске операције налазила близу Никшића, да су у њему добила безбједан смјештај и повољне услове за рад. Двадесет јећег септембра у Никшић је стигао први совјетски авион у пратњи два ловца. 4. октобра, три совјетска транспортна авиона одатле су пребацили рањенике ОГ-а у Италију. Никшићки аеродом је од тада служио како за боље снаб-чевање корпуса, тако и за стационирање наше борбене авијације.

Одмах по ослобођењу града 1. батаљон 6. бригаде предузео је гоњење непријатеља. Оштрији сукоб имао је код Стубице, гдје је погинуло 10, рањено 3 и заробљено 5 непријатељских војника.⁶⁸

Међутим, иако је због овако тешке ситуације напустио Никшић, непријатељ лкако није показивао жељу да напусти и Даниловград. Чврсто је посјео и држао зложaje на линији Богићевићи - Фрутак - Курило - Орја Лука - лијева обала ушице - Косови Луг - Толоши, а на сјеверу Тараш и Служ, као спољну одбрану јада и пута за Подгорицу. То су, у ствари, били најбољи положаји за спољну дбрану Подгорице. Иако је стварно био принуђен да напусти Никшић, непријатељ је убрзо схватио да је тиме себе довео у веома тешку ситуацију, коју је касније неуспјешно покушавати да поправи. Првц демонстративни напади 6. бригаде на Курило показали су да се непријатељ ту добро учврстио, али су и кжушаји непријатеља да ову бригаду одбаци са Гарча такође остали узалудни.

Шеста бригада је сада развила своје батаљоне по ободу Бјелопавлићке авнице: на десном крилу, према Толошима и Платној, 3. батаљон, који је тамо тигао из Љешанске нахије, послје формирања 10. бригаде; он се, лијево нас-тоњоо на 1. батаљон, који је држао сјевероисточне падине Гарча, од Гропе до Шишта, даље лијево, на Обадовом бријегу (к. 404) и у рејону села Богићевићи, налазио се 2. батаљон и, на крајњем лијевом крилу, 4. батаљон. На тој линији фронт" бригаде са привремено стабилизовао.

Офанзивна дејства на црногорско-херцеговачком подручју и у приморју

Штаб ПОГ-а је сада био у прилици да своје снаге ангажује у складу с нај-овијим наређењима Врховног штаба и штаба 2. корпуса. Његово наређење од 4. септембра означило је почетак реализовања тих нових задатака. У том наређењу је констатовано је да је Група својевремено формирана да би дејствовала ка Дубровнику и Црногорском приморју, од Боке Которске до Ул-иња. Међутим, до сада то није успјела јер је непријатељ приликом сваког таквог окушаја брзо и снажно реаговао. Стога су најдубљи продори дјелова Групе тизали до комуникације Подгорица - Цетиње, у област Катунске нахије и до

Ананије Петровић. Од Никшића до Бојане (Шеста црногорска), 433.

Зубаца па је у Приморју утицај народноослободилачког покрета још увијек слаб, понегдје скоро никакав. То, наравно, користе четници и усташе, стварајући тамо своја упоришта, преко којих се повезују са разним „реакционарним елементима у земљи и у иностранству“.

Пошто је, усљед општег развоја ситуације, окупатор пред повлачењем из ових области, извјесно је да намјерава власт да преда четницима и усташама. Због тога је потребно да јединице НОВЈ продру, разбију ова непријатељева упоришта и успоставе народноослободилачку власт. У том смислу је наређено:

- Да 2. далматинска пролетерска бригада, чија је група батаљона већ била у области Поповог поља, од својих преосталих снага и три бокелска батаљона оформи двије групе. Десну, од три батаљона 2. бригаде, да усмјери ка Зупцима и очисти ту просторију од четника, у наслону на 29. херцеговачку дивизију. Лијеву, од три бокелска батаљона, да усмјери ка Драгаљу, ради ликвидирања тог и сусједних непријатељевих упоришта. Требало је да обје групе међусобно координирају дејства, а бокелски батаљони још и са новоформираном 10. црногорском бригадом.

- Да се 10. црногорска бригада прикупи на просторији Трешњево, Извори, гдје ће се припремити за дејства на просторији Драгаљ, Гркавац, Црквице, да ликвидира непријатељева упоришта на том простору, како би прекинула комуникацију Црквице-Грахово и спријечила непријатељу интервенцију од Рисна. На том задатку требало је да ангажује четири своја батаљона. Пети батаљон од Трешњева да упути преко Тоспуда ка Грахову, с тим да ово мјесто обухвати са југа и истока.

- Шеста бригада је добила задатак да са два батаљона затвори правац Даниловград - Никшић, а јачим одјељењима да контролише правац Даниловград - Чево. Требало је да ови батаљони посједну најповољније положаје са којих ће моћи активно да дејствују ка Даниловграду, вршећи што јачи притисак на сам град. За то је требало да организују што јаче садејство са дјеловима Никшићког и Зетског одреда и ОЗН-е, који се нађу на том простору. Дјелове Зетског одреда требало је узети под команду штаба бригаде, с тим да се они привуку ближе Слапу. Да би се непријатељу онемогућило извлачење материјала ка Подгорици, требало је партизанским одјељењима дејствовати на простору између Даниловграда и Подгорице. За то обезбиједити дејство дјелова Ловћенског одреда. А у случају непријатељевог повлачења из Даниловграда што прије упасти у град и спријечити рушење објеката у њему. Један батаљон требало је одмах упутити ка Грахову, с тим да се са правца Загоре организује притисак на ову варошицу са сјевера и контролише правац Трубјела-Грахово. На праву Грахово-Осјеченица да поруши комуникацију и успостави везу с бокелским батаљонима и, лијево, са батаљоном 10. бригаде. Један батаљон да упути у Љешанску нахију, гдје ће се ставити под команду штаба Ловћенског одреда.

- Ловћенски одред, овако ојачан, требало да дејствује на простору Љешанске, Ријечке и Црмничке нахије, а и у Приморју, ка Петровцу и Бару. На томе простору да мобилише људство, формира и учвршћује нове јединице и руши комуникације у старој Црној Гори и у Приморју. Људство које не буде могао

наоружати, да упути у бригаде. При том му је скренута пажња да за мобилизацију постоје добри услови, па најмање 300 бораца треба што прије да упути 3. дивизији. Одред је требало да одржава што чвршћу везу са штабом ПОГ-а, али и са штабовима 6. и 10. бригаде.

- Групи батаљона Бруна Вулетића наређено је да што прикупљеније дејствује ка Дубровнику, што темељитије кида саобраћајне везе и мобилише ново људство које ће упућивати бригади. При том да се што тјешње наслања на дјелове 29. херцеговачке дивизије у рејону Љубомира.

Штаб групе се налазио у Трубјели а групна болница недалеко одатле, у Кусидама.⁶⁹

У складу с овим наређењем, штаб 2. далматинске бригаде одмах је наредио групи коју су чинили њени 1. 3. и 4. батаљон (десна колона) да продире у правцу Зубаца и руши пругу и пут Требиње-Мрцине, ослањајући се на дјелове 29. херцеговачке дивизије. Бокелски батаљони (лијева колона) добили су задатак да дејствују у правцу Драгаља, разбију четнике у том рејону и руше комуникацију, у наслону на батаљоне 2. бригаде.

Ослобађање Билеће, Требиња и Дубровника

Почетком септембра 29. херцеговачка дивизија, којој је била придата једна бригада дивизије „Гарибалди“, ослободила је Гацко, а затим је, у том рејону, водила одбрамбене борбе против снага Војислава Лукачевића на њиховом походу ка јужној Херцеговини. Пошто је одбила ове нападе, а 10. септембра формирала још једну, 14. бригаду, 29. дивизија образовала је Јужнохерцеговачку оперативну групу, у чијем саставу су биле 13. и 14. бригада, са Данилом Комненовићем као командантом и Шпиром Срзентићем као политичким комесаром. Главнина дивизије имала је непосредни задатак да ослободи Билећу и Требиње, као услов за продор у Приморје. У првих мах, док 10. и 12. бригада ослободи Билећу, Јужнохерцеговачка група, у садејству са дјеловима ПОГ-а, требало је да остваре што јачи притисак на Требиње, како би онемогућила интервенцију непријатеља према Билећи.⁷⁰ Иако овдје није имао успеха, Лукачевићу су се придружиле Столачка и Љубињска бригада, а нешто касније и Требињски четнички корпус.

Ово је било вријеме велике пометње у врховима четничке организације. Иако су Захарије Остојић, шеф истуреног одјељења Врховне команде и Петар Баћовић командант источне Босне, заједно са Лукачевићем и осталима потписали проглас приликом формирања Независне групе националног отпора, међу њима је још у августу дошло до озбиљних размирица. Остојић је тврдио: „Баћовић је увек радио и ради политички и за свој лични интерес, а ја војнички и за општу ствар“, па је „због његових интрига и незаконитог рада“ предложио Врховној команди да га смијени као штетног. Сам му је одузео право командовања.⁷¹

⁶⁹ Зборник, докумената, III, 8, 184, Наређење стр. пов. бр. 86.

⁷⁰ Детаљније о томе: Комненовић, Кресо, н. д., 333-345.

⁷¹ Зборник докумената, XIV, 4, 133, Остојићева депеша четничком команданту Сарајева од 31. августа 1944.

Врховна команда није смијенила Баћовића, па је Остојић одустао од своје „намере“ јер су их обојицу притискале теже бриге. Они се чак, у даљем обраћању Врховној команди, а и другим командама, најчешће јављају заједно.

Тако су 9. септембра предложили Дражи Михаиловићу, да преко новодошле америчке војне мисије затражи од савезника да прекину грађански рат у Југославији а четници свим снагама да нападну окупатора. То су цијенили као једини излаз за који је наступио посљедњи секунд. Ако Дража ово одмах не уради урадиће то поједине старјешине на своју руку, јер нема ауторитета који ће их задржати. Два дана касније чак су предлагали да се од савезника затражи „да нас окупирају и спрече грађански рат, иначе ми смо изгубили битку и политички и војнички“.⁷²

Посебно им је тешко пао краљев говор од 12. септембра којим је позвао четнике да приђу народнослободилачкој војсци. Упозоравајући Дразу да он сноси одговорност пред историјом и пред народом, предлагали су му да затражи од савезника једног генерала под чијом би командом четници кренули у борбу против окупатора, јер под Титовом неће.

Немамо Дражин одговор, али су Остојић и Баћовић 19. септембра јавили свом министру и начелнику Врховне команде да тим његовим одговором „нису задовољни ни борци ни старешине“, јер у њему не виде ни зрачак наде за излаз из „очајне ситуације у коју их је довела искључиво В. команда“. „Зар не увиђате“, питали су Дразу, „да ће нас народ оставити, а можда и моткама терати од својих кућа?“⁷³

Наредни дани су их ипак, макар и накратко, нешто разведрили. Наиме, нове најаве савезничког искрцавања на Јадрану и пристизање Лукачевићеве групе у јужну Херцеговину и ка Приморју, пружали су неке наде за бољитак. Лукачевић им је јавио да је 16. септембра стигао у Љубиње. Ситуацију у јужној Херцеговини није цијенио као нарочито ружичасту, јер партизани показују велику активност ка Дубровнику, али он има у плану да формира још једну групу, тако да би му једна од око 3.000 војника штитила леђа, док би он са другом од 4.000-5.000 људи, „учинио удар за избијање на море“, чак од Метковића до Котора.⁷⁴ Због тога су Остојић и Баћовић, 24. септембра и Павла Ђуришића подстицали да крене ка Грахову, гдје ће и њих двојица, кроз осам дана стићи са 3.000 војника. При том су наглашавали да сваког часа очекују пад Требиња у руке Лукачевића, а онда ће се кренути на Дубровник. С обзиром да је на црногорско-херцеговачкој граници ангажовано око 4.000 четника, сматрали су да имају довољно снага и за шире подухвате. Тај оптимизам су посебно нагласили у депеши команданту Романијског корпуса упућеној истога дана: „Чим извршимо спајање првог ешелона са савезницима решићемо сва питања одједном“,⁷⁵ надали су се.

⁷²

Исто, 64.

⁷³

Исто, 92, депеше, бр. 498, 501, 503, 504 и 506.

⁷⁴

Исто, 137, депеше бр. 1004, 1005, 1006.

⁷⁵

Исто, 92, депеше бр. 480, 481, 490.

Пошто је обавијештен да су се 27. септембра савезници искрцали у Албанију и на нека југословенска острва (што држе у тајности), а свакога часа се очекује искрцавање од Улциња до Шибеника, Остојић је оцијенио да су вјероватни правци савезничког наступања: од Скадра, преко Подгорице, долином Лима; од Метковића ка Сарајеву и од Сплита ка Бања Луци и долини Саве. У вези с тим сачинио је план по коме је требало да Лукачевић сачека савезнике са групом коју има, а Павле Ђуришић са својом групом да заузме Подгорицу прије него савезници стигну. Од Дринског и Романијског корпуса образовала би се група од 3.000 војника у рејону Фоче и Калиновика, да би савезницима кренула у сусрет, било ка Сарајеву било долином Лима. Овој групи би се прикључили четници који се повлаче из Србије.

Овај оптимистички план сјенчила је једна зебња. У писму којим је о овом плану обавијестио команданта Дринског корпуса, Остојић је објаснио зашто он треба да иде у Херцеговину. По сазнању, објашњавао је Остојић, Лукачевић има намјеру „да све наше јединице тамо приграби и да се он прикаже пред савезницима као једини господар ситуације... изгледа свако данас ради лично за себе и не бира средства“, закључио је Остојић. Сем тога, Остојић је наглашавао потребу да „кроз народ и војску ... проструји вест: Руси неће улазити у нашу земљу, комунисти иду њима у састав, Енглези и Американци долазе код нас, узимају нас у заштиту, спречиће комунизам у нашој земљи и довести краља. Ми морамо дочекати савезнике и њима се прикључити. Нико да не прилази другима, или ће бити ликвидан“.⁷⁶

Али, ово одушевљење је испало сувише краткога даха. Савезници су се повукли и из Албаније. Вијест о њиховом искрцавању на југословенска острва није била тачна, а није било у изгледу ни искрцавање на копно.

Лукачевић је искористио ангажовање 29. херцеговачке дивизије око припрема за напад на Билећу, па је 22. и 23. септембра извршио напад на њемачко-ушашка обезбјеђења пруге Дубровник-Требиње, од Пољица до Ускопља. „Ушли су као дојучерашњи савезници међу посаде а затим, потезањем оружја, разоружали изненађене легионаре, усташе и домобране. Четници су на овој начин заробили око 350 легионара, жандарма, талијанских фашиста и домобрана“.⁷⁷ Овај, лукавством постигнут успјех Лукачевић, Остојић, па и сам Дража Михаиловић, много су користили да би се пред јавношћу декларисали као борци против окупатора. Лукачевић је затим самоувјерено упутио ултиматум команданту Требиња да му преда гарнизон. Овај је, међутим, одбио ултиматум, а затим и неколика слабо организована и лоше вођена Лукачевићева напада на град. Деморалисане, Лукачевићеве снаге су убрзо почеле да се осипају и повлаче. То је био почетак њиховог краха.⁷⁸ Тиме је учињен крај и свим четничким надама да ће олако постати славодобитници. За тај неуспјех су ок-

⁷⁶ Исто, 77.

⁷⁷ Комненовић, Кресо, н. д., 344.

⁷⁸ Исто; Р. Пајовић, н. д., 504.

ривљивали партизанае, који су их, наводно угрозили с леђа док су они нападали Требиње.

То им је, наравно, било потребно за јавност. Тако је на примјер и Дража Михаиловић, у меморандуму савезничком команданту за Средоземље, 8. новембра, писано да је Требиње било пред падом али су то комунисти онемогућили, извршивши „напад с леђа“ на Лукачевићеве снаге.

За домаће потребе Дража је поступао друкчије. У распису преко радио-службе, поводом нових нетачних вијести о искрцавању савезника, он је писао: „Потуковник Павле Новаковић и мајор Воја Лукачевић почетком месеца септембра ове године објавили су вест да се енглеске трупе искрцавају на херцеговачкој обали 25. септембра. На тај начин успели су да извесне трупе навуку на авантуристичке акције које су их коштале великих жртава у Требињу и код Билеће, после чега је изгубљена цела јужна Херцеговине”.⁷⁹

Павле Ђуришић је 25. септембра замјерио Захарију Остојићу што га нијесу укључили у Независну групу, јер су морали знати да би он то хтио (иако је у вријеме формирања групе с Њемцима судјеловао у дурмиторској операцији против партизана), а 25. октобра је изјавио: „Војов покушај војнички скроз недозрио”.⁸⁰ А он је такав стварно и био.

Дјелови десне колоне 2. далматинске бригаде извршили су, 24. септембра, продор преко Ластве до села Жељеве, али нијесу наишли на четнике који су ту били претходног дана. Међутим, дио Лукачевићевих снага, разбијен код Требиња, у бјекству, сјутрадан је од Алипашина моста извршио напад на ову колону. Будући много јаче (цијенило се да их је било 700 до 800 војника), послје вишечасовне борбе они су одбацили батаљне 2. бригаде преко Ораховца и Церовог дола (к. 1075) ка Клобуку (к. 949) и селу Заслапу. Ова четничка група је у ствари тежила да се повеже са својим дјеловима који су код Граба покушавали да уреде аеродром, у нади да ће им тамо Енглези и Американци дотурати ратни материјал. Све до почетка октобра вођене су борбе с четничким снагама на овом правцу. Нарочито жестоке борбе биле су 27. септембра, када је 3. батаљон 2. бригаде извршио поновни продор ка Ораховцу, одбацивши једну јачу четничку групу на том правцу. Иако, у цјелини, те борбе нијсу биле већих размјера, ипак су, уз притисак Јужнохерцеговачке групе, паралисале Требињски корпус и спријечиле га да интервенише ка Билећи, коју су, послје вишедневних борби, 10. и 12. херцеговачка бригада ослободиле 2. октобра.⁸¹ При том је прикупљању и дејству Јужнохерцеговачке оперативне групе олакшало и присуство и рад 2. и 5. батаљона 2. бригаде у Поповом пољу. О томе Комненовић и Кресо кажу: „Присуство и борба два батаљона 2. пролетерске далматинске бригаде, још од 10. септембра на простору Шуме требињске, Бобана и Попова поља, удружених са Дубровачким НОП одредом и Бобанском партизанском

⁷⁹ Зборник докумената, XIV, 4, 100, 108.

⁸⁰ Исто, 137, депеше бр. 1032, 1120.

⁸¹ О. Ергић, н. д., 270; Б. Обрадовић, н. д. 269.

⁷¹ четом, знатно је олакшало задатак Јужнохерцеговачкој оперативној групи". А о дејству Јужнохерцеговачке оперативне групе аутори монографије о 29. херцеговачкој дивизији кажу: „Најнепосреднију подршку ослобађању Билеће пружила је својом борбом Јужнохерцеговачка оперативна група са дјеловима 2. далматинске пролетерске бригаде - спречавање низа покушаја четника да се од Требиња пробију у помоћ према Билећи."⁸²

Послије неуспјелог напада на Требиње и обавјештења о слому четничких снага у Билећи, разочарани Лукачевић је са остатком снага почео да се повлачи преко Поповог поља гдје је ноћу 3/4. октобра и у току 4. октобра имао окршај око моста код Пољица, са батаљонима 2. далматинске бригаде, а затим, поред Стоца и Невесиња и даље путем којим је и стигао. У рејону Фоче нашао се готово усамљен, јер му се војска успут стално осипала.⁸³ Тако је његов поход неславно завршен.

Штаб 2. ударног корпуса НОВЈ је сада одлучио да 29. дивизија и дјелови ПОГ-а ослободе Требиње, чији је гарнизон и даље кочио продор јачих снага ка јужнодалматинском приморју и Боки Которској.

Требиње је бранио један ојачани батаљон 269. легионарске дивизије, једна чета 9. домобранске посадне бригаде, нешто жандарма, једна чета муслиманске милиције, чета тенкова и дивизион артиљерије. Одбрана је користила аустроугарска утврђења, јаке зграде касарне, и жандармеријске станице, као и бројне бункере са минским и жичаним препрекама по ивици града. На прилазима граду још су били дјелови Требињског четничког корпуса.⁸⁴

Четрнаеста бригада Јужнохерцеговачке оперативне групе добила је задатак да напада Требиње са западне, 13. бригада са сјеверне, а група батаљона 2. далматинске бригаде са источне и југоисточне стране. Батаљони 2. бригаде прикупили су се 3. октобра у висини Арсланагића моста, Голог брда и села Рапти.

Посада Требиња се и иначе припремала да напусти град, а ово приближавање снага 2. корпуса њене припреме за бјекство је убрзало. Ноћу 4/5. октобра Њемци су срушили мост на Требишњици и запалили електричну централну у граду, а затим кренули да се извлаче ка Дубровнику. При поласку су снажном артиљеријском ватром тукли положаје 14. херцеговачке бригаде. Штаб Јужнохерцеговачке оперативне групе одмах је наредио својим бригадама да крену у напад. Четрнаестој, да пресјече пут Требиње - Дубровник и спријечи бјекство посада, а 13-ој да преко Хрупјела и Крша упадне у град. Два батаљона 14. бригаде, која је подржала свезничка авијација, код села Дражин Дола и Мостаћа пресјекла су њемачку колону. Њен предњи дио, с командантом гарнизона пуковником Фишером, успио је да прође ка Дубровнику, док је други дио принуђен да се врати у Требиње. Тринаеста бригада је затим пристигла до Хрупјела и првих кућа у Кршу.

⁸² Комненовић, Кресо, 344-347.

⁸³ Исто; Р. Пајовић, н. д., 510 и наведени чланак, 70.

Завршне операције, 223; Ослободилачки рат, 387.

Још око 10 часова тога дана прије него што је непријатељ почео извлачење из града, у штаб 1. батаљона 2. далматинске бригаде, код Арсланагића Моста, стигла је група грађана Требиња и извијестила да Њемци пале неке објекте у граду и припремају се да бјеже. Штаб батаљона, код кога се затекао и начелник штаба бригаде Ђуро Четник, без оклијевања повео је батаљон у град. Половина се упутила ка сјеверном дијелу града, ка Хрупјелима, а 2. чета, предвођена командантом батаљона Бранком Перишом, у једном налету савладала је обезбјеђење на Билећкој капији и упала у центар града. Кад су осјетили да су у граду партизани, грађани су отворили своје куће и придружили се борцима, чак и без оружја. Оваква смјелост партизана и народа изненидила је Њемце и код њих изазвала панику. Многи су кренули да бјеже ка Дубровнику, остављајући гридесетак натоварених кола и камиона. Пристизањем главнине батаљона појачан је интензитет борбе, коју је у граду више од три сада водио сам 1. батаљон. Тај интензитет је још више појачан доласком 4. батаљона. Први, у ствари, није обавијестио остале батаљоне када је кренуо у град, већ је 4-ти самоиницијативно пошао ка граду, кад је уочио да 1-ви тамо већ води борбу. Кренуо је журно, од Голог брда и Срзића и око 14 часова стигао до жељезничке станице. Пошто је мост био срушен, набујалу Требишњицу је прешао користећи приручна средства и одмах почео напад. Убрзо је пред њим „простор од 200 метара био... покривен непријатељским коњима и разбацаном војничком спремом”.⁸⁵ Тек око 16 часова спојила су се ова два батаљона у центру града, да би заједнички наставили борбу. Међутим, остатак посаде је успио да се прикупи у артиљеријском логору, касарни и жандармеријској станици и, користећи те тврде и за одбрану добро припремљене објекте, наставио отпор, нарочито кад се предвече вратио дио колоне (у ствари главнина батаљона 369. дивизије), који није успио да се пробије за Дубровник. Борбе су настављене и наредне ноћи, уз активно суделовање 13. херцеговачке бригаде са сјевера, а затим и сјутрадан. Сада су, у ствари, главнине три бригаде стезале обруч око требињске посаде.

Шестог октобра, око 13 часова у Требиње је стигао командант 29. херцеговачке дивизије Владо Шегрт. Он је њемачком команданту капетану Дајнингеру (Deininger) упутио позив да се преда. Овај је захтјев одбио, очевидно чекајући помосћ из Дубровника. Један ојачани њемачки батаљон је стварно био са те стране упућен (борбена група „Шулце“) али су га дјелови 29. дивизије задржали код Дужи. Пред вече је Дајнингер покушао продор према том батаљону. Тридесетак војника са њим успјело је да преплива хладну Требишњицу и да се спасе бјекством. Главнина посаде је при том покушају потпуно савладана. Само 2. далматинска бригада заробила је 168 легионара. Сви су, на сопствени захтјев, ступили у 2. бригаду. Двадесет девета дивизија заробила је око 350 легионара и 80 домобрана. Заплијењена је велика количина ратног материјала и животних намирница.

Као куриозитет Обрад Егић наводи да је међу заробљеницима био и један бивши борац 2. далматинске бригаде, курир 1. батаљона, кога су Њемци

⁸⁵

О. Егић, н. д., 274.

заробили у источној Босни, августа 1943. године. Преко годину дана он се борио против наше војске, а затим је поново био храбар борац против Њемаца и усташа и чак постао официр ЈНА. Друга бригада је имала 4 мртва и 10 рањених бораца.⁸⁶

Штаб 2. далматинске пролетерске бригаде, када је 6. октобра, стигао у ослобођено Требиње, похвалио је 1. и 4. батаљон и предложио штабу ПОГ-а да то и он учини. То је била права мјера за овако иницијативан и самопрегоран рад старјешинског и борачког састава ова два батаљона.

Послије наведеног продора четничких снага ка Грабу, 25. септембра, група бокелјских батаљона је, из ширег рајона Коњског, штитила бок и позадину главнине 2. далматинске бригаде. Двадесет осмог септембра ова група је добила задатак да са линије Клобук-Долови-Осјеченица пређе у напад на истакнуте положаје спољне одбране Грахова, а по могућности и да ослободи ово мјесто.

Први дио овог задатка група је успјешно извршила. Одбацујући истурене четничке дјелове, посјела је Орао, Курљај, Капе, Бојање брдо, Загору, Мали и Велики Омутић и избила до самог Грахова. Али сјутрадан, прије него што је и покушала да организује напад на Грахово, што је, у ствари, превазилазило њене могућности, група је ове положаје препустила 3. батаљону 6. црногорске бригаде, а сама се вратила у Коњско. Другог октобра 1. и 3. батаљон извршили су напад на комуникацију Требиње-Граб, у склопу обезбјеђења услова за припрему напада на Требиње-Граб, одбацили њемачко-четничке снаге и посјели Ждулац (триг. 758), Бубрег (к. 901) и село Куња Главница. Други батаљон их је обезбјеђивао од Бијеле горе. Наредног дана Њемци су противнападом вратили Ждулац, али су их 1. и 3. батаљон новим нападом одбацили. Четничке снаге из овог рејона биле су принуђене да се повуку ка Требињској шуми, а бокелјски батаљони, овлађујући ширим рејоном села Тули на овој комуникацији, створили су услове да се у Коњском, 5. октобра, формира 1. бокелјска бригада.⁸⁷ Тако су ти дани, поред ослобођења Требиња остали упамћени и још по овом значајном догађају за Приморску оперативну групу.

Ослобођењем Билеће и Требиња и разбијањем Лукачевићеве групације у Херцеговини, непријатељеве могућности да и даље спречава приступ морској обали биле су знатно умањене. А ослобађањем Пељешца, што је постигла 26. дивизија 8. корпуса НОВЈ, створени су услови да се даља дејства 2. и 8. корпуса координирају и усмјере ка Дубровнику.

Због тога је Тито већ 8. октобра, из Крајове, поручио Александру Ранковићу и Арсу Јовановићу, да двије бригаде 26. дивизије са Пељешца садејствују снагама које су ослободиле Требиње, при ослобађању Дубровника. На основу тога Врховни штаб је наредио штабу 2. корпуса да са 29. дивизијом и ПОГ-ом ослободи шире подручје Дубровника. Десантом са Пељешца садејствоваће му 26. дивизија 8. корпуса.⁸⁸

⁸⁶

О. Егић, н. д., 272; Б. Обрадовић, н. д., 272-276; Комненовић, Кресо, н. д., 349 Зборник докумената, IV, 30, 76, Релација Јужнохерцеговачке оперативне групе; Дневник 2. корпуса, биљешке за 5. и 6. октобар 1944. У овом дневнику се каже да је Требиње ослобођено 5. а не 6. октобра.

⁸⁷

Д. Живковић, Прва Бокелјска 147-152.

⁸⁸

Зборник докумената, II, 14, 269 и 290.

Њемачка 269. легионарска дивизија требало је, према првобитним предвиђањима, да у рејону Дубровник, Метковић, гдје је потиснута са Пељешца и из Херцеговине, прихвати 21. брдски корпус из Црне Горе, а затим да му служи као заштитница. Међутим, пред опасношћу да буде уништена, одлучено је да се, почев од 20. октобра, повуче са овог подручја. Даљи ток догађања принудио ју је да то учини и раније.

У вези с наведеним задатком, 26. дивизији је наређено да се с Пељешца пребаци на копно и да пресјече комуникацију Дубровник - Метковић, на подручју Стон - Слано - Неум. Одатле је требало да спречава довлачење појачања у Дубровник, а и повлачење снага из тог града.

Двадесет девета дивизија упутила је своју 14. бригаду ка Стоцу и Невесињу, 13. бригаду ка западном дијелу Поповог поља, ради садејства 26. дивизији, а 10. и 12. бригаду ка Дубровнику, да савладају спољне обезбеђење и ослободе сам град. Она је овај задатак добила 10-ог, а припреме за његово извршење обавила је до 15. тако да су у напад ка Дубровнику њене бригаде кренуле 16. октобра, предвече.

Група батаљона под командом Бруна Вулетића тако се нашла између 13. бригаде и главне колоне 29. дивизије. Главнина 2. далматинске бригаде, пак, добила је задатак да садејствује у нападу на Дубровник, тако што ће наступати од Граба, преко Конавала, Филипа и Цавтата. Тек формирана 1. бокелјска бригада добила је задатак да дејствује, дијелом снага, према Црквицама, ради обезбјеђења главнине 10. црногорске бригаде оријентисане ка Грахову, а дијелом снага према Мокринама и Мрцинама, ради обезбјеђења главнине 2. далматинске бригаде.

Главнина 2. далматинске бригаде, послије ослобођења Требиња, прикупила се у Ластви, а 7. октобра се пребацила преко Коњског у Граб. Послије краћег одмора и попуне муницијом и другом опремом од плијена из Требиња, 8. октобра је 1. батаљон упућен преко села Дреновог Дола, Цера и Козје Долине, ка Придвојру, а сјутрадан, 3. батаљон западно од 1-ог ка Филипима и 4-ти источно, ка селима Дунаве и Водовођа, сјеверно и сјевероисточно од Груде. По пристизању у Филипе, 3. батаљон је из покрета прешао у напад, али није успио да заузме село, јер су се браниоци оштро супротставили из неких тврдох зграда и из цркве, на чијем звонику су имали митраљеско гнијездо. Четврти батаљон је протјерао усташе из села Дунаве, из којег му је пришло тридесетак нових бораца, па се оријентисао ка Водовођи, јужно од Мрцина.

Од Цавтата до Мрцина налазили су се дјелови 3. батаљона 369. пука 369. легионарске дивизије, 5. батаљон 9. посадне домобранске бригаде и 13. чета 4. батаљона 9. усташке бригаде.⁸⁹

Дванаестог октобра 1. батаљон је кренуо ка комуникацији, једном четом источно од Груде, једном ка Грудима, а једном, у садејству са 4-тим батаљоном, западно ка Водовођи. Успио је само напад на Водовођу. Непријатељ је протјеран из села, а сљедећег дана је 4. батаљон организовао напад на Груду. Напад је

⁸⁹

Б. Милинковић, н. чл., 271.

почео жестоко, али иако је трајао пуних пет часова, није успјешно завршен. Посада Груде је ипак схватила да се ту неће моћи задржати па је кренула да се повуче ка Филипима. Сачекала ју је у засједи 2. чета 1. батаљона на путу, разбила је и принудила да се врати у Груду. Ова посада је 15. октобра поново кренула ка Филипима и наишла на засједу 3. батаљона 2. далматинске бригаде, који је тих дана вршио снажан притисак на Филипе. Непријатељева колона је изненађена и претрпјела тешке губитке, чак од 50 мртвих и рањених. Дијелом је успјела да се пробије ка Цавтату, а дијелом се поново вратила у Груду. Трећи батаљон се тада ангажовао према Цавтату, док су према Филипима и Груды остали 1. и 4. батаљон, који су та мјеста ослободили 17. и 18. октобра.

Напад на Цавтат организован је 17. октобра у зору. Борба је трајала три сата. Пошто су погинула 4, а заробљена 23 легионара остатак посаде је успио да се повуче ка Дубровнику. У наставку борбе 3. батаљон је ослободио Млине и продужио ка Дубровнику.

Ослобађањем комуникације Груда-Цавтат, дубровачки гарнизон је изолован од снага у Боки Которској. На сличан начин су 16. октобра дјелови 26. и 29. дивизије и Вулетихева група батаљона пресјекли комуникацију Дубровник - Метковић, те је Дубровник углавном био одсјечен. Десета и 12. бригада⁹ дивизије организовале су напад на спољну одбрану града 16. октобра, у 17 часова. Пошто су разбиле непријатеља у рејону Дријена, 12. бригада је те ноћи овладала жељезничком станицом Ускопље, а 10. бригада је сломила одбрану на Крчетову (к. 628). Десета бригада је сјутрадан овладала жељезничком станицом Иваницом, али не и истоименим селом, које је било јако утврђено. У рејону Враштица (триг. 452) у Иваници и с. Бргату непријатељ се упорно бранио и 18. октобра прије подне, подржан снажном ватром артиљерије. У ствари, обезбјеђивао је повлачење посаде из града, које је почело 18. октобра, изјутра, дијелом копном а дијелом пловним објектима. Због тога су партизанске јединице појачале притисак на град. Трећи батаљон 2. далматинске бригаде такође је кренуо ка граду.

Херцеговачке бригаде су око 10 часова успјеле да овладају Иваницом, око 12 часова 12. бригада је избила на Срђ, а око 16. часова 10. бригада у Бргат. Одатле је једну чету спустила у Дубац, близу обале. Тако су сви путеви ка Дубровнику били отворени а већ око 17 часова Херцеговци и Далматинци почели су да заузимају прве куће у граду. Наишли су на свесрдну помоћ грађана. Захваљујући томе, иако су неке објекте у граду Њемци порушили, спасени су најважнији: уређаји луке Груж, електрична централа, водовод и други. Око 18.30 часова град је био ослобођен. Главнина непријатељевих снага је успјела да се повуче из града, али их је 26. дивизија, уз садејство 13. херцеговачке бригаде, највећим дијелом уништила на путу за Метковић. У граду је непријатељ такође имао губитке. Само је 3. батаљон 2. бригаде заробио је „преко 280 домобрана, педесетак Нијемаца и око 30 жандарма”.⁹⁰

⁹⁰

О. Егић, н. д., 279.

Штаб 2. далматинске бригаде убрзо је стигао у Дубровник и образовао команду града. За команданта је постављен Ђуро Четник, дотадашњи начелник штаба 2. далматинске бригаде, за политичког комесара поручник Ката Јелић⁹¹, а за замјеника комесара Стево Пећанац, до тада командант 1. батаљона 2. бригаде. На мјесто Пећанца, за команданта 1. батаљона посављен је Стеван Ђапик⁹²

Задачи које је Врховни штаб поставио 2. и 8. корпусу, на овом подручју, били су успјешно извршени. А ослобођење Дубровника било је вишеструко значајно. Тиме су створени услови за чвршће повезивање НОП-а са савезницима, првенствено у Италији, а преко луке Груж омогућавале су се поморске везе за обилније снабдијевање партизанских јединица неопходним борбеним потребама и храном. То је било утолико значајније што је помоћ до тада стизала само авионима и у ограниченим количинама. Истовремено су се квислиншке и колаборационистичке снаге добрим дијелом лишиле могућности да се преко мора повезују са снагама на западу које су тежиле да умање резултате борбе НОВЈ. Трећи разлог који је овај успјех чинио веома значајним био је у томе што су Њемци дефинитивно лишени могућности да користе комуникацију дуж Приморја за евакуацију и повлачење дјелова Групе армија „Е“.

Врховни Штаб НОВЈ био је посебно заинтересован да се непријатељ одбаци што даље на исток и запад како би „канал“ од Дубровника ка унутрашњости био што безбједнији. Већ 19. октобра он је обавијестио штаб 2. корпуса да ће у Дубровник бити пребачена Тенковска бригада, велика количина оружја и 200 камиона за транспортовање материјала ка Никшићу, Санџаку и Гацку. Због тога, правац Дубровник - Требиње мора бити нарочито осигуран - наређено је.⁹³

Двадесет девета дивизија и 2. далматинска бригада биле су значајно ојачане. Батаљони 2. бригаде добили су просјечно по 80 нових бораца, тако да је 1. новембра имала 1.475 бораца, релативно добро наоружаних. Имала је, наиме, 1.063 пушке, 92 пушкомитраљеза, 14 митраљеза, 11 минобацача и 3 противтенковске пушке⁹⁴

Прва бокелска бригада добила је борбени задатак на сам дан формирања. Наређено јој је да се одмах пребаци у рејон Јаблан До, Врбање, на путу Граб-Црквице, како би са те стране обезбједила дјелове ПОГ-а оријентисане ка Грахову и у правцу Мокрина и Мрцина, ради осигурања лијевог бока главнине 2. далматинске бригаде. Тај покрет бригада је извршила већ 6. октобра, а наредне ноћи 1. и 3. батаљон организовали су напад на Црквице. Ово мјесто, на раскрсници путева од Рисна ка Грахову и Грабу, непријатељ је био добро

⁹¹ Б. Милинковић (н. чл., 275) каже да је то био поручник Жуанић - Ташкент.

⁹² Исто, О. Егић, н. д., 278-280; Б. Обрадовић, н. д., 276-279; Комненовић, Кресо, н. дј., 356-360; Дневник 2. корпуса, биљешка 8-18. октобар; Тодор Радошевић, Офанзива за ослобођење Далмације (1. IX - 9. XII 1944), Београд, 1965, 122-135; Зборник докумената, IV, 30, 84, Релација 10. херцеговачке бригаде.

⁹³ Зборник докумената, II, 14, 344.

⁹⁴ О. Ervift, н. д., 279.

⁷¹ утврдио. У самом мјесту постојале су двије тврђаве, Стражник и Ком, док је спољна одбрана користила околне висове, међу којима су били најмаркантнији, сјеверно, Сиљевик и, источно, Вељи врх (триг. 1277), са армирано-бетонским бункером. Црквице је бранило око 400 четника. Први напад батаљона 1. бокелске бригаде, изведен готово из покрета, био је одбијен. Други, изведен ноћу 8/9. октобра, био је боље припремљен, јер је дио снага послат у обилазни напад. Тако је савладана спољна одбрана, а непријатељ принуђен да се повуче у само утврђење. Батаљони 1. бригаде су тада успоставили контролу над прилазним путевима и одбацили ка Драгаљу једну четничку групу која је покушала да интервенише. При том су се разбјежали и неки мјештани околних села, који су четницима носили храну. То је за браниоце Црквица био једини извор снабдијевања, па иако су из утврда пружали снажан отпор, нијесу могли цуго да издрже. Користећи невријеме, густу маглу и кишу, што је у овом крају, познатом по највећим падавинама у Европи, нарочито у ово доба године честа појава, 10. октобра, око 14 часова успјели су да се повуку ка Рисну. Приликом /ласка батаљона 1. бригаде у Црквице, из затвора је ослобођено 29 родољуба, који су одмах ступили у бригаду.⁹⁵

По ослобођењу Црквица 1. и 3. батаљон продужили су неколико километара цуж комуникације ка југоистоку и са линије села Попов До и Церовик и узвишења Пршћеница (к. 1004) организовали притисак на Леденице. Да би отклонили ову опасност дјелови посаде Леденица и Рисна извршили су испад према овим положајима и одбацили оба батаљона ка Црквицама. Противнападом од 14. октобра, међутим, ови батаљони су се вратили на изгубљене положаје и наставили притисак ка Леденицама и коти 577.

Ни први напад 2. батаљона 1. бригаде на Мрцине, ноћу 7/8. октобра није /спио. Релативно јака њемачко-четничка посада успјела је да одбрани мјесто. Али у поновљеном нападу 9. октобра, посада је била потиснута у село, које зјутрадан морала да напусти. Народ је свуда одушевљено дочекивао младе Бокелје, а они, охрабрени првим успјесима као дјелови бригаде, били су задовољни и плијеном од 2 митраљеза, 9 пушкомитаљеза, 2 радио-станице, 300 бомби, 50 пуштака и другима материјалом.

Четврти, најмлађи батаљон, у први мах је задржан у резерви, у селу Иве, на средокраћу Јаблан До - Врбање и нешто сјеверније, али је 9. октобра и он кренуо у напад на Мокрине. Четници га ту нијесу ни сачекали. Дванаестог октобра овај батаљон је овладао линијом Камено-Жлијеби и тако се приближио Херцег Новом.

Пошто се главнина 2. далматинске бригаде већ налазила у Конавлима, непријатељев гарнизон из Херцег-Новог покушао је 14 октобра да ојача одбрану Груде. Његову колону у Суторини је дочекао 2. батаљон 1. бокелске бригаде, зко 30 људи јој избацио из"строја и одбацио је назад. Гонећи дјелове те колоне, 2. батаљон је 16. октобра ослободио Игало и избио пред Топлу, надамак Хер-

Д. Живковић, Прва бокелска, 154 и Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби, Београд, 1964, 410.

цег-Новог. Тиме је веза Херцег-Новог и Дубровника још потпуније прекинута, због чега је обесхрабрена посада Груде и покушавала да се извуче ка Ћилипима. С друге стране батаљони 1. бригаде су овим осигурали позадину 2. далматинске бригаде и омогућили јој дејства ка Цавтату и Дубровнику.

Појава 1. бокелјске бригаде у Боки, надомак Херцег-Новог и Рисна, озбиљно је узнемирила њемачке снаге а код четника изазвала пометњу и расуло. Од Бокелјске четничке бригаде остало је само шездесетак војника и официра. Они су се, са још толико жандарма, прикупили у Херцег-Новом, да дијеле судбину њемачког гарнизона. Највећи дио четника, пак, међу којима и многи из Зубаца, разбјежали су се кућама или се јавили у партизанске јединице. А већа група њихових официра, са командантом Поморске обалске одбране за јужни Јадран капетаном бојног брода Владимиром Шошкијевићем, успјела је да побегне у Италију. Очеvidно, први борбени кораци 1. бокелјске бригаде били су успјешни и чак врло ефектни.⁹⁶

Ослобађање Грахова

Пошто је, 26. септембра, положила заклетву у Трешњеvu, 10. црногорска бригада добила је задатак да пресјече комуникацију Рисан - Грахово и иолује непријатељеву посаду Грахова. Тако је 1. батаљон упућен преко села Пиштета да одбаци непријатеља са Прчине греде (к. 1128) и Вршаника (к. 1062) и пресјече комуникацију између села Марков До и Луг, сјеверно од Гркваца. Одатле је требало двије чете да оријентише ка Грквацу а једну према Драгаљу. Други батаљон је добио задатак да крене преко Трешњевих долова и Бјелоша, да разбије четничке дјелове на Каблима и Буковици, а онда преко села Црни Нугли да организује притисак на Драгаљ. Трећи батаљон је преко Госпуда упућен ка Штедину (к. 913) и селу Подврснику па пошто у том рејону пресјече комуникацију, оријентише једну чету ка Грахову, а главнину према Драгаљу. Пети батаљон је, такође преко Госпуда, упућен ка В. Кличевцу (к. 930), Вардару (к. 796) и Високој глави (к. 755) да одбаци четнике са тих узвишења и спријечи евентуалне продоре четника из Грахова ка Драгаљу. Четврти батаљон је задржан у резерви, у Пиштетима.⁹⁷

Напад је изведен ноћу 27/28. септембар. Четничке снаге, у ствари обезбјеђења њемачко-четничких посада дуж ове комуникације, разбијене су, комуникација пресјечена а Грахово блокирано са југа, Драгаљ са сјевера, истока и југа и Грквац са сјевера. Непријатељ се тако неочекивано нашао у тешком положају. Већ 28. септембра његова артиљерија и минобацачи су дејствовали против свих батаљона 10. бригаде, а око 100 четника из Грахова покушало је преко Дврсника да одбаци дјелове 3. батаљона из Подврсника и са Штедина. Нијесу успјели. Сјутрадан су нешто јаче њемачко-четничке снаге из Леденица

⁹⁶ Детаљније о томе: Д. Живковић, Прва бокелјска, 154-156 и Бока и Паштровићи, 410-412; Ј. Михаљевић, Леденице, 16-18.

⁹⁷ Иван Вукотић, Борбе за ослобођење Грахова, X бригада, 71-72.

¹⁰⁵ и са Грковца покушале да одбаце 1. батаљон од Маркова Дола, али је овај и том притиску одолио. Послије четворочасовне борбе Њемци и четници су се повукли. И 30. септембра око 100 четника из Грахова покушало је да одбаца 1. батаљон са В. Кличевца и Вардара, такође без успјеха. Ови њихови покушаји, својом несинхронизованошћу доста говоре о збуњености и нервози која је захватила четничке снаге, али и њихове господаре, Њемце. И то не само у Грахову и Ледницама. Наиме, пошто нијесу имали сопствених снага за интервенцију, Њемци су захтијевали од Павла Ђуришића да то он учини. Овај је тада упутио дио својих снага преко Љешанске нахије и Загарча ка позадини 10. бригаде.

Штаб ПОГ-а је овај покрет оцијено као доста озбиљан, па је предузео опсјегне мјере да га осујети. Десетој бригади је наредио да три своја батаљона повуче са комуникације Рисан - Грахово. Тако је 5. батаљон задржан на својим положајима, док су 1, 2. и 3. батаљони повучени ка Трешњеви и Извору.

Непосредно пред Ђуришићеве снаге 2. октобра су стигли из Загарча, Команско-загарачки батаљон (управо преформиран као 3. батаљон Зетског одреда) и једна чета 2. батаљона 6. бригаде, а од Метериза и Жупе Добрске, преко Ђепетића ка Прогоновићима, 1. батаљон 6. бригаде и једна чета Ловћенског одреда. Ове јединице су прво задржале четнике, а затим их у противнападу одбациле, чак преко Ситнице. Први батаљон 6. бригаде тада се поставио на линију Веља гора (к. 701) - Буроњи.⁹⁸ Али иако је непосредни учинак четника био ништаван, јер су поражени на првим корацима, он је олакшао положај њемачко-четничких снага којима су хитали у помоћ. Наиме, пошто су три батаљона 10. бригаде скинута са положаја, њемачко-четничке снаге су 3. октобра одбациле 5. батаљон са Кличевца и Вардара и поново посјеле комуникацију ка Леденицама. Али и то је био успјех на кратак рок. Октобар је уопште донио ново погоршање ситуације за непријатеља. Двадесет девета дивизија и дјелови ПОГ-а били су у пуном офанзивном замаху ка Конавлима и Дубровнику и новоформиране 1. бокелске бригаде ка Црквицама и Боки Которској. Са запада, сјеверозапада и сјевера Грахово су блокирали 3. бригада талијанске дивизије „Гарибалди" и 3. батаљон 6. бригаде. Батаљони 10. бригаде, противнападима 7. и 8. октобра повратили су положаје на комуникацији Рисан - Грахово. Њемачке снаге повукле су се у Грахово, а четничке у Црквице, Дврсник и Грахово. Наредних дана вођене су обострани напади и противнапади. Први батаљон је дио снага упутио ка Голом вису (к. 1308) да би са њега блокирао Леденице и Грковац са истока, док је 2. батаљон са Броћанског брда (к. 979) блокирао Драгаљ са југа и пресјекао комуникацију од Леденица. На Штедину се поново учврстио 3. батаљон, блокирајући тако Драгаљ са сјевера и Грахово са југа. Пети батаљон је и даље држао В. Кличевац.

Мада су сада четничке снаге увелико изгубиле самопоуздање, ипак су, на подстицај Њемаца и даље чиниле очајничке напоре да своју ситуацију поправе. Уз њемачку подршку 6. октобра су још једном преотели В. Кличевац од 5.

Архив ВИИ кут. 394, ф. 2, рег. бр. 6. депеше Радомира Бабића штабу 2. корпуса од 28. и 29. 9. 1944; Дневник бригаде; Дј. В у ј о в и ћ, н. д., 548.

батаљона, али су га већ наредног дана морали напустити. Осмог октобра су и на 3. батаљон два пута нападали да би га одбацили са Штедина, али без успјеха. Сличан напад са Дврсника су предузели 11. октобра, против 2. и 3. батаљона. Напад не само да није успио, него су нападачи разбијени. Трећи батаљон је тада овладао Високом главом (к. 755) а 2-ги Дврсником, Крњом јелом и Јабуковцем, па се на Бојањем брду (к. 1048) повезао са 3. батаљоном 6. бригаде. Четници су се дијелом повукли ка Грахову, а дијелом се разбјежали ка Бијелој гори. Имали су 10 мртвих и 27 рањених војника."

На овај начин довршено је опкољавање Грахова, што је било предуслов за његово ослобађање.

Нешто ослабљена у дотадашњим борбама, 5. чета 2. батаљона њемачког 334. пука била је ојачана остацима два вода из сусједних посада а и четничка Вучедолска бригада још увијек је бројала неколико стотина војника. Они су имали два бртска топа 75мм и вод минобацача, као и велику количину аутоматског оружја.

У дуготрајним одбрамбеним борбама стално су утврђивали и дограђивали своје положаје, који су представљали праву малу тврђаву. Равница око варошице била је под вишекатном ватром, али је брисани простор испред предње линије одбране био под нарочито добро организованом ватром, тако да су борци који су се пузећи приближавали њемачко-четничким положајима погађани у главу, а они који су се кретали усправно - претежно у ноге. Читав утврђени рејон био је опасан бодљикавом жицом, са празним кутијама конзерви, које су звекетом оглашавале сваки додир, а иза ње су постављена три реда што укопаних што зиданих бункера, а све то повезано рововима. Вишекатна и кружна одбрана је организована на узвишењима М. и В. Умац у самом Грахову, у коме су и многе куће биле подешене за одбрану.

За напад на Грахово су ангажовани 2, 3. и 5. батаљон 10-те и 3. батаљон 6. бригаде. Талијанска бригада је задржана у резерви, осим њеног вода од два минобацача, који је са водом топова 75 мм из 1. батерије 2. брдског дивизиона 2. корпуса, подржавао јединице у нападу.

Други батаљон 10. бригаде нападао је од села Јабуковца; 3-ћи дуж пута Драгаљ - Грахово и 5-ти од В. Кличевца ка Дврснику. Трећи батаљон 6. бригаде нападао је дуж пута Вилуси - Грахово.

Напад је почео 16. октобра у 19 часова. Претходила му је једночасовна артиљеријска припрема, али ријетком ватром, како због малобројности оруђа тако и због оскудице у муницији. Непријатељ је веома спремно дочекао напад, па ни послје четворочасовне борбе, у току које је било појединачних упада у прве градске куће, његов отпор није сломљен. Јединице 6. и 10. бригаде су биле принуђене да се повуку на полазне положаје. Напад је поновљен наредне ноћи, али такође без успјеха. Борци младе 10. бригаде били су без икаквог искуства у нападу на насељено мјесто, поготово овако утврђено. Било је очевидно да само појачним дејством артиљерије и организованим кидањем жичаних препрека, нешто може да

Исто; Саво Килибарда, *Борбе око Грахова 1944. године*, Шеста бригада, 483. Килибарда наводи како је 3. батаљон 6. бригаде тих дана позвао четнике на предају. Једнога дана стигао је неки Граховљанин с предлогом да се 80 четника преда. Предлог је прихваћен. Пошто су обишли своје породице, 60 од ових четника се вратило у 6. бригаду.

се учини, али и непријатељ је по упорности нападача, осјетио да без помоћи са стране неће дуже моћи да се одржи. Стога је из Рисна и Леденица учињен покушај да се овај гарнизон деблокира, или снаге из њега повуку. Осамнаестог октобра око 200 непријатељских војника кренуло је из Леденица ка Драгаљу. Подржавала их је артиљерија из Леденица и из Боке Которске. Ове снаге су потиснуле дјелове 1. батаљона ка Злој гори (к. 1168) и угрозиле 4. батаљон сјеверно од Луга и чак овладале дијелом Броћанског брда. Ноћу 18/19. октобра 3. батаљон је упутио двије чете у помоћ 1. и 4. батаљону, па је снагама ова три батаљона наредног дана успјело да одбаце непријатеља ка Леденицама. Тиме је била коначно отклоњена опасност од непријатељеве интервенције са те стране.

У међувремену вршене су припреме за одсудни напад на Грахово. Нападаци су добили још два брдска топа, а сами су припремили нешто средстава за сјечење жице и одредили групе бораца које ће правити пролазе у препрекама. Сем тога припремљене су неке облице и слични покретни закони, које су борци гурали испред себе, да би се штитили од ниске бришуће ватре.

Нови напад је почео 21. октобра у 20 часова. Артиљерија је имала задатак да неутралише њемачке топове на узвишењу Унац. Бошко Ђуричковић наводи како су топови постављени јужно од села Бокши До, иза двије гомиле камења које су борци направили, да би са одстојања од 800 метара непосредно гађали ово узвишење. Гађање је било врло прецизно, њемачка је артиљерија брзо ућуткана а артиљерци се разбјежали. Преносећи ватру на околне бункере и утврђене зграде партизанска је артиљерија успјешно крчила пут својој пјешадији.

Одјељења која су сјекла жицу, особито она искусија из 3. батаљона 6. бригаде, нешто потпомогнута артиљеријом, а нешто сопственим заштитничким дјеловима, успјешно су направили пролазе у препрекама. А када су пјешадијски дјелови почели да ускачу у варошицу, судбина бранилаца била је запечаћена. Од тада па до коначног ослобођења Грахова, посада се више бринула да одбраном обезбједи вријеме да пронађе неки излаз за сопствени спас. Ипак, највећи њен дио био је уништен.¹⁰⁰ Заплијењена су два топа, два минобацача 81 мм, 15 митраљеза и пушкомитраљеза, 300 пушака, 40.000 метака, 400 граната и мина. Топови су пронађени без затварача. Међутим, кад су међу заробљеницима откривени нишанције нађени су и затварачи, па су заплијењени топови одмах укључени у 1. батерију 2. дивизиона корпусне артиљерије.

Само мањи дио посаде успио је да се провуче кроз непосредне међупросторе и да се пребаци ка Бијелој гори и беспућима Кривошија, да би се домогли

100

Подаци о непријатељским губицима су доста разнолики. У Дневнику 10. бригаде каже се да је погинуло око 120 војника, међу којима 18 Њемаца, а заробљено 30. У Дневнику 3. батаљона 6. бригаде каже се да је заробљено 50 војника, погинуло 130 четника и 18 Њемаца. Штаб 2 корпуса, пак, наводи бројку од 280 погинулих Њемаца и четника (Зборник докумената III, 8, 216). Пошто наводи да су заплијењена 4 топа, а било их је само два, очевидно је да су ови подаци претјерани. Међутим, и неки учесници у својим сјећањима наводе, такође претјерано, да је погинуло 240-250 Њемаца и четника, а заробљено чак 70.

Рисна. На том путу су често били жртве засједа и напада дјелова 10. бригаде и 1. бокелске.¹⁰¹

Тако је новоформираној 10. црногорској бригади пошло за руком оно што у неколико махова нијесу успјеле да остваре двије старије и искусније бригаде: 2. далматинска и 6. црногорска. Ипак, овај успјех је постигнут у знатно промијењеним условима. Ослобођени су били околни гарнизони, Никшић, Билећа и Требиње. Ослобођени Београд такође је представљао значајан морални фактор који је, колико позитивно утицао на партизанске снаге, толико поразно на браниоце Грахова, нарочито четнике.

Јединице 10. бригаде, додуше, испољиле су неке слабости у организовању чапада првих дана, али су у завршном нападу показале да брзо уче и прилагођавају се условима на терену. Прикупиле су прикладна приручна средства за заштиту људства и прављење пролаза у препрекама и добро дејство артиљерије, иако је то било први пут да она тако значајно садејствује бригади.

Постигнут је велики успјех. Сада је повезана широка слободна територија Црне Горе, Херцеговине и јужне Далмације и ослобођен добар дио партизанских снага да ту територију шире ка мору и у правцу Цетиња и Подгорице. Тиме су се увећале и мобилизацијске могућности 2. корпуса и могућности за боље организовање позадине и органа власти на њој.

На путу ка Леденицама стајао је још њемачки гарнизон у Драгаљу. Мала посада од 25-30 Њемаца држала је стару аустријску касарну, претворену у јаку отпорну тачку. У њој су били постављени џакови са пијеском на врата и прозоре, а око касарне уређено неколико редова бункера и вишередна жичана ограда. На неколико стотина метара околу рашчишћено је земљиште за успјешно ватрено дејство пјешадије. Посада је имала један брдски топ, више аутоматског оружја а храном и муницијом била је снабђевена за још десетак дана.

Пошто таквој утврди пјешадијска ватра није могла ништа, већ десетак дана њена опсада није дала никаквог резултата. Али је зато партизанска артиљерија учинила одлучујући преокрет. Привучена је пред зору 22. октобра и постављена на око 1000 метара од касарне, на отвореном земљишту. Трећим зрном је погодила кров касарне и уништила антену радио-станице, а затим, групним гађањем батерије засула снажном ватром касарну, која је ускоро прекривена густим димом. Послије неколико ватрена налета партизанске артиљерије, непријатељ се само повремено оглашавао пјешадијском ватром.[^] А кад му је упућен захтјев да се преда - одмах га је прихватио. Предало се 25 Њемаца и 6 четника. Заплијењен је један брдски топ, један противколац, два пушкомитраљеза „шарца“, два митраљеза „брече“, 60.000 метака и други

¹⁰¹

Ослободилачки рат, II, 388; *Завршне операције 225-227*; Бошко Ђуричковић, н. д. 315-316 и *Кратак преглед борби за ослобођење Црне Горе крајем 1944. године*, ВИГ 2-3, 1955; И. Вукотић, н. чл. 84-86; С. Килибарда, н. чл., 482-486; Мило Петровић, *Ослобођење Грахова*, Шеста бригада 488; Дневник 2. корпуса, биљешка за 21. октобар 1944; Дневник 6. бригаде и Дневник 3. батаљона 6. бригаде; Никица Јанковић, *Дејства 2. брдског дивизиона*, X бригада, 123; Д. Вучинић, н. чл. 305.

материјал.¹⁰² Непријатељев одбрамбени фронт је повучен на Гркавац и Леденице, најистуренија, али и најјача упоришта за одбрану Боке Которске.

Ослобађање Херцег Новог

Иако је ослобођењем дубровачког подручја непријатељ изгубио комуникацију дуж морске обале, Њемци су још увијек рачунали на њен дио кроз Боку Которску и, преко Рисна и Леденица, за Грахово, чијим затварањем су обезбјеђивали бок својим снагама које би се повлачиле, како је било планирано, преко Никшића, ка Херцеговини и Босни. Због тога су грчевито држали Рисан и Леденице. Истовремено су били заинтересовани за одбрану Херцег-Новог и полуострва Превлаке и Луштице, као заштите улаза у Бококоторски залив и јаким бочних осигурања излаза из Боке, преко Рисна и Леденица.

У Боки Которској се у то вријеме налазила половина 334. пука њемачке 181. дивизије, два морнаричка и два талијанска фашистичка батаљона, са нешто остатака Бокелске четничке бригаде и жандарма. Посади је био придат 3. дивизион 222. артиљеријског пука, као и још неке јединице обалске артиљерије, неке пловне јединице и 3. чета 222. пионирског батаљона. „Укупна јачина ових снага знатно је надмашивала снаге Приморске оперативне групе на овом правцу”.¹⁰³ У Молунату је било око 100, на Превлаци 80 и у Херцег-Новом 150 њемачких војника. Утврђења у овим рејонима била су у систему сталне фортификације, ојачане минско-експлозивним и жичаним препрекама.¹⁰⁴

Послије ослобођења Дубровника и Стона 2. ударни корпус добио је задатак да настави операције ка доњем току Неретве, Мостару и Црногорском приморју. Операције у правцу Боке Которске требало је да изведе Приморска оперативна група, којој је придата 10. херцеговачка бригада (без 4. батаљона, који је задржан у Дубровнику, као посадни), ојачана једном батеријом корпусне артиљерије.

Штаб ПОГ-а је наредио 22. октобра да 10. херцеговачка бригада ослободи Херцегновски залив а 2. далматинска Рисански. Прва бокелска бригада требало је да блокира остала упоришта у Боки Которској а 10. црногорска бригада да одсјече Боку од ловћенског залеђа и ослободи Цетиње.¹⁰⁵

Прва бокелска бригада пребацила се ка Тиватском заливу и, 24. октобра, ослободила сва села сјеверно од обале и непријатељска упоришта на обали од Кумбора до Верига. Тиме је пресјекла везу Херцегновског и Рисанског залива, што је био предуслов за успјех напада 10. херцеговачке бригаде.

Десета бригада се тога дана прикупила на линији Ђуринићи - Суторина - Сушћепан. Према наређењу штаба бригаде 5. батаљон је упућен ка Молунату,

102

Дневник 2. корпуса, биљешка за 22. октобар 1944; Б. Ђуричковић, н. д.; 316; Н. Јанковић, н. га., 124.

103

Завршне операције, 229.

104

Д. Живковић, Прва бокелска, 157; Зборник докумената, IV, 30, 84, Релација 10. херцеговачке бригаде.

105

Завршне операције, 229.

3-ћи на Превлаку, док су 1. и 2. добили задатак да ослободе Херцег-Нови. Напад је почео у 21 час, али су све јединице наишле на снажан отпор. Непријатељски дјелови из Молуната су се повукли на истоимено острво и, заштићени водом, успјешно се бранили. Они са Превлаке, прикупљени на Оштром рту, добро подржани ватром артиљерије са бродова и са полуострва Луштице, такође су наставили снажан отпор. Користећи бројне препреке од којих је нарочито 1. батаљон, нападајући од Игала имао губитака, и добро заштићена утврђења и посада Херцег-Новог је одбила напад 1. и 2. батаљона. Напад је настављен наредног дана, али без успјеха. Због јаке непријатељске артиљеријске ватре, 3. батаљон је чак морао да се повуче са Превлаке у Виталине.

Двадесет седмог октобра изјутра, једна чета 5. батаљона смијенила је 3. батаљон у Виталинама. Трећи је тада преко Сушћепана упућен да са сјевера нападне непријатељеву посаду у Мељинама. Напад је изведен то вече, али није успио. Први и 2. батаљон су поново напали Херцег-Нови. Двије чете 2. батаљона, нападајући са сјевера, од Тусића и једна чета 1-ог, нападајући преко Топле, успјеле су да направе пролазе у препрекама и упадну у град. Читавог дана 28. октобра, тврђаве у граду су нападане споља и изнутра. Трећи батаљон је повучен од Мељина и упућен у напад на Савину, Под таквим притиском непријатељев отпор је почео предвече да попушта. Око 17 часова пала је тврђава Шпањола, сат касније Топла, а око 19 часова Савина. Непријатељ се повукао у Зеленику, а одатле, пловним објектима, на Луштицу. Истовремено је евакуисао Молунат, и Превлаку, тако да је то вече ослобођена читава обала од Оштрог рта до Верига.

Грађани су помогли 2. батаљону као водичи, али су уз њихову помоћ спријечена и рушења у граду, за која је непријатељ био припремио око 3.000 килограма експлозива.

У овим борбама погинуло је 48 непријатељских војника. Заплијењено је 5 топова, 3 минобацача, 2 пушкомитраљеза и други материјал. Десета херцеговачка бригада имала је 7 мртвих и 25 рањених бораца.

Пошто је тако са успјехом извршила свој задатак у Боки которској, бригада је почетком новембра враћена у западну Херцеговину, у састав своје дивизије. Једино је 3. батаљон привремено оставила у Херцег-Новом, као посаду.¹⁰⁶

У двомјесечном походу, септембра и октобра 1944. године, Приморска оперативна група је надокнадила оно што у претходном полугодишњем раздобљу није постигла. Сада су и околности за то биле сазреле. Група је ојачана новим јединицама, а истовремено су противничке снаге ослабљене. Њемачке су биле пред повлачењем а четничким и другим колаборационистичким и квислиничким снагама није успјело да Њемце наслиједе нити да своје дотадашње позиције учврсте. Изневјерена су њихове, нарочито четничке, наде да ће стићи англо-америчке трупе и као њихови (четнички) покровитељи, преокренути ситуацију у земљи. Узалудни су били покушаји четника да се одвоје од Њемаца и предузму

106

Комненовић, Крешо, н. д., 372, 373; Д. Живковић, *Прва бокелска*, 157 и *Бока и Паштровићи*, 414, 415; *Завршне операције*, 229, 230; *Ослободилачки рат*, 389; Наведена Релација 10 херцеговачке бригаде; Дневник 2. корпуса, биљешке од 24 до 28. октобра 1944.

нешто самостално, чиме би се, у очима иностранства, представили као антифашистички борци. Због тога су четници и даље остали у процијепу између партизана и окупатора. Први се нијесу освртали на њихове „понуде“ за сарадњу, јер нијесу видјели разлога да вјерују у искреност тих понуда, а Њемци иако ни сами нијесу имали претјераног повјерења у искреност четника, настојали су да их искористе, или бар неутралишу, како би избјегли сукобе с њима, јер би то у овој, за Њемце и иначе тешкој ситуацији, само стварало нове тешкоће.

Иако је до коначног ослобођења Црногорског приморја требало још доста учинити, успјесима постигнутим до краја октобра створени су предуслови да се тај задатак успјешно обави.